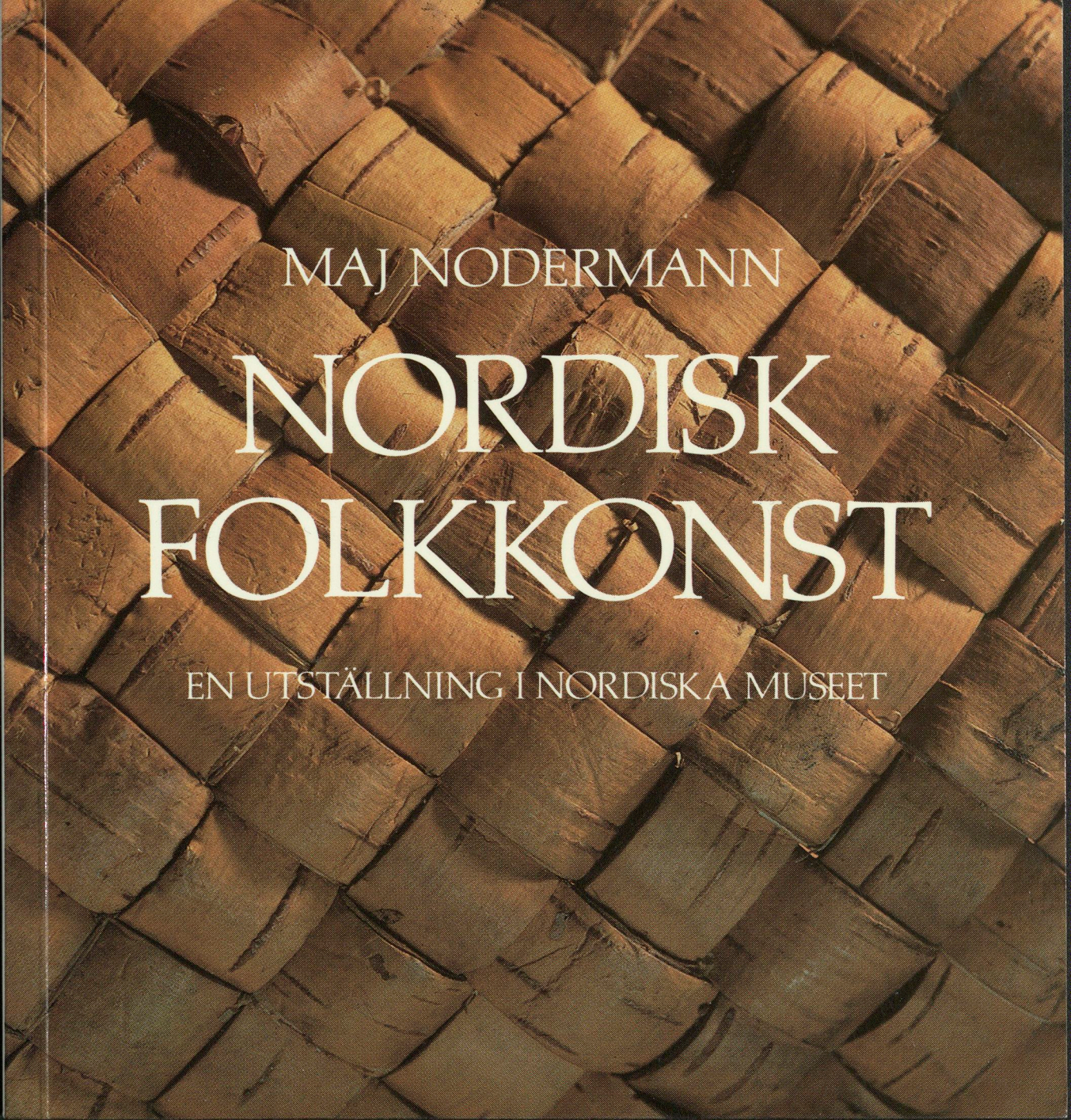

MAJ NODERMANN
NORDISK
FOLKKONST
EN UTSTÄLLNING I NORDISKA MUSEET

Nordiska museets bibliotek

N.M.:s vägledn

utst. kat

1985

EJ TILL HEMLÅN

NORDISK FOLKKONST

Sthlm

MAJ NODERMANN

NORDISK FOLKKONST

EN UTSTÄLLNING I NORDISKA MUSEET

NORDISKA MUSEET

[Katal.] 1985

NORD.MUS.BIBL. STOCKHOLM

Grafisk form: Håkan Lindström
Bildmaterialet tillhör Nordiska museet
Fotoarbete: Nordiska museets fotoateljé
© 1985 Nordiska museet
Tryckt hos Grafiska Gruppen, Stockholm 1985

ISBN 91 7108 235 2

INNEHÅLL

Nordisk folkkonst i Nordiska museet 7
Det medeltida arvet 9

Svensk folkkonst 11
Bonadsmåleri 15 Svenskt järnsmide 18

Norsk folkkonst 21
De norska bildvävarna 23 Norska dryckeskärl 24

Isländsk folkkonst 29
Dekoren 31 Andra material än trä 33 Textilier och textila redskap 37

Finsk folkkonst 38
De grenhornade kåsorna 39 Näverarbeten 42 Textil 44

Dansk folkkonst 47
Halm och keramik 49 Textil 52

Vill ni läsa mer om nordisk folkkonst 54

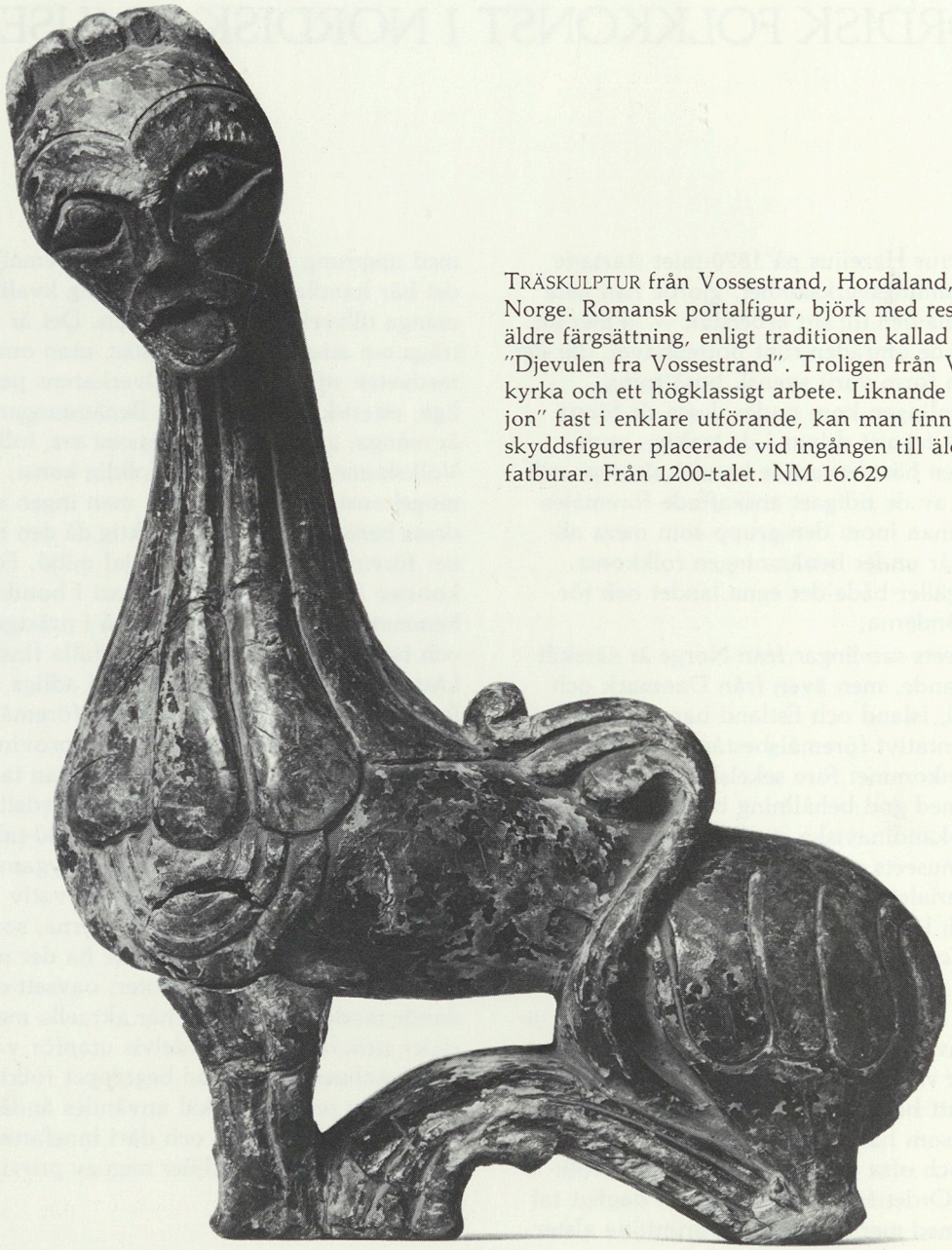
NORDISK FOLKKONST I NORDISKA MUSEET

När Artur Hazelius på 1870-talet startade sin insamlingsverksamhet, gjorde han hela Skandinavien till sitt arbetsfält — ja mer än så: alla de områden runt Bottenhavet, där det i någon form varit svensk bosättning.

Insamlingen kom under dessa de första åren att främst drivas i de trakter, som hade den bäst bevarade bondekulturen, och många av de tidigast anskaffade föremålen finner man inom den grupp som mera allmänt går under benämningen folkkonst. Detta gäller både det egna landet och för grannländerna.

Museets samlingar från Norge är särskilt omfattande, men även från Danmark och Finland, Island och Estland har museet ett representativt föremålsbestånd, till större delen inkommet före sekelskiftet. Man kan alltså med god behållning bedriva jämförande skandinaviska studier enbart med Nordiska museets material.

Materialet är skiftande: Det är trä och järn, ylle och lin, lera och halm, det är snidat, målat, smitt och vävt. Det kan förefalla heterogent, men alla de här behandlade föremålen har den gemensamma nämnaren att de utgöras av provinstillverkat konsthantverk. Vi talar vanligen om *folkkonst*. Det vore rimligare att här begagna uttrycket provinskonst, som har en vidare betydelse än det länge och ofta diskuterade begreppet folkkonst. Ordet folklig förknippas i dagligt tal oftast med mer eller mindre primitiva alster med ursprung i bondemiljö. De föremål som det här handlar om är alla av hög kvalitet, många tillverkade av yrkesmän. Det är inte fråga om amatörmässiga alster, utan om en medveten stilisering och tillverkarens personliga, estetiska uppfattning. Benämningarna är många; art populaire, peasant art, folk art, Volkskunst, Bauernkunst, folklig konst, allmogekonst, tag vad Ni vill, men ingen av dessa benämningar är helt riktig då den binder föremålen till en viss social miljö. Folkkonsten förekommer inte enbart i bondehemmen; man finner den också i prästgårdar och bergsmanshus, ja, de praktfulla finska kåsorna har faktiskt använts vid adliga bröllopsfester. Även stadstillverkade föremål kan i vissa fall förtjäna uttrycket provinskonst. Som exempel på detta kan man ta de skånska dräktsmycken av nästan medeltida typ som tillverkades långt in på 1800-talet av städernas guldsmeder. Dessa "nygamla" silversmycken såldes till en konservativ kundkrets, de rika skånska bönderna, som investerade i dräktsilver och ville ha det utfört efter traditionella mönster, oavsett de rådande modestilarna. Det här aktuella materialet sträcker sig alltså delvis utanför vad man vanligen avser med begreppet folklig konst. Av praktiska skäl användes ändå här detta invanda uttryck och däri innefattas föremål från skilda miljöer men av provinsiell karaktär.

TRÄSKULPTUR från Vossestrand, Hordaland, Norge. Romansk portalfigur, björk med rester av äldre färgsättning, enligt traditionen kallad "Djevulen fra Vossestrand". Troligen från Vinje kyrka och ett högklassigt arbete. Liknande "lejon" fast i enklare utförande, kan man finna som skyddsfigurer placerade vid ingången till äldre fatburar. Från 1200-talet. NM 16.629

Det medeltida arvet

Det rika traditionsarvet från medeltiden är märkbart i hela det skandinaviska området. Detta är särskilt markerat i norra Skandinavien, som i mindre grad än Danmark och Sydsverige stått i förbindelse med det övriga Europa.

Övergången till kristendomen skedde gradvis och vikingatidens formförråd uppblandades först långsamt med stilintryck från kontinenten. Mycket ålderdomliga byggnadsformer kan man studera främst i de norska stavkyrkorna, där takfallens branta resning, drakhuvudena och portalens nätverk av snidad dekor visar ett högt konstnärligt kunnande. Den enastående norska träskärarkonsten byggde vidare på det inhemska mönsterförrådet och upptog endast motvilligt den romanska konstens ornamentformer, som den nya religionen förde med sig. "Djevelen fra Voss" är ett gott exempel på hur lejonfigurerna från de romanska kapitälkrönen omformades efter nordiskt kynne och hur italienskt stenhuggeri översattes i norsk träskärarteknik till ett fascinerande konstverk — en hedning i trä, nödtorftigt kristnad efter det nya stilidealet.

I Norge fanns det sällsynt goda förutsättningar för att den vikingatida träskärardekoren skulle få en mycket lång livslängd. Först naturligtvis den höga kvaliteten på arbetet, men också den geografiska strukturen, där de avgränsade dalarna utan alltför påträngande kommunikationer med ytterv̈rlden kunde bevara ålderdomliga former — vissa av de norska dalarna har först i våra dagar fått allmän väg. Därtill kommer ett klimat, som möjliggjort att sådana stilbildande monument som stavkyrkor bevarats i sen tid.

De arkeologiska fynden visar med stor tydlighet att Norge under vikingatiden haft ekonomiska möjligheter som gynnat konsthantverk av hög klass. Som exempel kan nämnas det berömda praktskeppet i Oseberg från 800-talet. Island, som koloniserades av norrmän just i skärningspunkten mellan hedendom och kristendom, kom självfallet helt att präglas av norsk tradition. Genom det isolerade läget skulle de medeltida livsvillkoren komma att bestå och detta gällde både boendevanor och konstutövning. Det svenska materialet är blygsammare. Sverige saknar i stort sett bevarade byggnadsmonument av trä i klass med de norska stavkyrkorna. Vi har däremot enstaka träföremål av hög ålder som nästan samtliga påträffats i reliktområdet i Mellansverige — norra Dalarna — Härjedalen — Hälsingland. Här finns ullkorgen från Rättvik, (Dalarna), vars dekor anknyter till vikingatidens djurornamentik, en kista från Bjuråker (Hälsingland) med drakslingor skurna i upphöjd relief och ett laggkärl med dekorerat lock från Lillhärdal (Härjedalen), kanske använt som dopkärl och som daterats enligt C14-metoden till mitten av 1000-talet.

En ålderdomlig föremålsgrupp utgör även de draksnidade kronstängerna från Dalarna, trots att de tillverkades in på 1700-talet. De hängde lågt i taket och indelade rummet så att den inre delen var förbehållen gårdens eget folk. Objuden skulle ingen främling gå över golvet in under den markerade stången.

Vissa ornamentsdetaljer, som använts långt fram i tiden, har rötter i heden tid eller i varje fall en mycket lång livslängd. Hästframställningar, känner vi från runstenarna, från 1000-talets norska stavkyrkoportaler, men också från 1600-talets mangelbräden, och från bildvävar och dalmålningar från 1700- och 1800-talen. Här löper en kanske

obruten tradition från vikingarnas statusegendom, hingsten, brukad i strid och kult, alltid framställd med kraftigt markerad hals, som betonar hingstkaraktären. Bildvävarnas hästar, som bär de Heliga Tre Konungar, är kraftiga små fjordingar med ståndman, av samma karaktär som handtagen på mangelbrädena hela Skandinavien över, där hästen eller lejonet fick pryda det sirade mangelträ, som ofta var en påkostad gåva.

Den svenska dalahästen då? Symbolen för vår svenska handslöjd — är den också att betrakta som en senfödd avläggare av den vikingatida häststammen? Nej, det är den knappast. Små leksakshästar till salu fanns det redan på 1500-talet och dalahästen är en sentida avkomling, en leksak, som vid 1800-talets mitt började tillverkas i större skala i Nusnäs by i Dalarna för avsalu på marknaden i Mora. Men så tillvida har traditionen sin riktighet att nordbor och hästar har hört samman. Hästen var dragare i fredstid, en nödvändighet i krig, en lyx och statusegendom att visa upp vid fest och högtid.

Det är stor skillnad i utförande mellan dala-leksaken och hästarna på de traditionella fästmögåvorna (t ex som handtag på mangelbräden). Leksaken har alltid varit könlös. Fästmöpresentens hästar gavs en utpräglad hingstkaraktär med kraftigt markerad hals och manke. Jämför särskilt med det intressanta brudföljet skuret i trä från norska Telemarken med sina realistiskt snidade hästar.

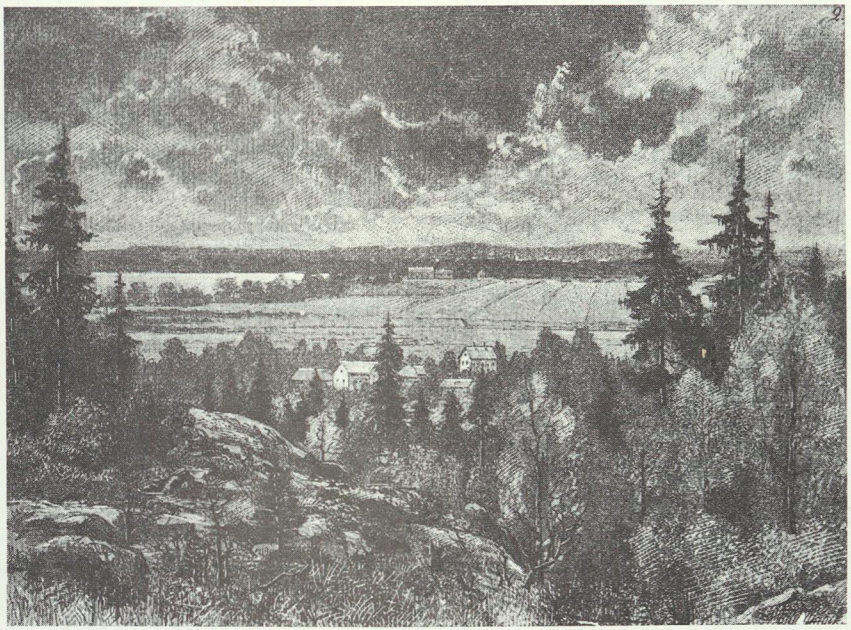
Det finns fler ornament som har åldriga anor:

Drakhuvudet, som en gång prytt vikingaskeppets framstäv, dröjde länge kvar på de skönt snidade kronstängerna i heminredningen, på takens vindflöjlar, på dryckeskärlens handtag, i plattskärningsmönstret på predikstolarnas arkadbågar.

Valknuten är ett ornament av romanskt ursprung, som återkommer på selbågar (Mellannorrland) eller ålderdomliga bordsunderreden (Finland), och den gotiska rosetten på skrin och skåp skäres långt in på 1700-talet över hela det skandinaviska området.

På bonader och bildvävar är *processionsframställningarna* av de skridande fåvitska jungfrurna och de vise männen ett direkt lån från muralmåleriet i de medeltida kyrkorna. Mycket av detta en gång så rika måleri är i dag överkalkat eller förstört, men som inspirationskälla har det medeltida traditionsarvet levt vidare i bildvävar och bonader.

SVENSK FOLKKONST

VÄSTGÖTASLÄTTEN. Efter teckning för tidningen SVEA av J A Holmquist, 1890. I det mellansvenska odlingslandskapet låg gårdarna efter laga skiftet utplacerade och omgivna av sina öppna åkrar. Bygemenskapen var bruten och nya samhällsbildningar skulle uppstå längs de nydragna järnvägsspåren.

Den renaste svenska folkkonsten finner man i norra och mellersta Sverige. Särskilt i övre Dalarna, Härjedalen och södra Norrland har mycket gamla dekorformer bevarats till sen tid. Till landets södra delar nådde impulserna från kontinenten snabbare. I provinskonsten finner man spår av olika stilinflytanden. På det starkt tyskinfluerade Gotland förekommer t ex skulpterade låga kistor med platt-tyska inskriptioner och en rikedom på målade glasfönster, utförda av tyska konstnärer. Ingenstans i Sverige fick re-

nässansens formgivning så starkt fotfäste som i det en gång danska Skåne. Västkusten med Göteborg som centrum skulle längre fram ta upp engelska stilformer.

Under 1600-talet, då Sverige under några generationer kom att spela en kortvarig roll som stormakt, blev Östersjön ett innanhav, omgivet av svenska lydländer. Nu följde en tid av medveten demonstration av den nya maktställningen. Det tidigare okända lilla landet i norr försökte visa upp sig. Östersjöprovinserna började tillföra landet skatteintäkter. Betydande privatförmögenheter skapades. Nu tillkom sådana praktbyggen som det Wrangelska Skokloster och Magnus Gabriel de la Gardies Makalös i Stockholm, inredda i den rådande modestilen barock.

Den svenska allmogen hade av hävd en fri ställning. Någon livegenskap efter europeisk modell hade aldrig existerat. Bondeståndet var representerat vid riksdagen. Utländska resenärer, fransmannen Ogier (1634) och italienaren Magalotti (1674), anmärkte med

förvåning att allmogen i Sverige inte var trasig och svulten som i deras hemländer.

Det var i främsta hand adeln som gynnades av de militära segrarna och erhöll betydande förläningar som belöning för sina insatser. Detta möjliggjorde deras privata byggenskap, men även att de uppträdde som donatorer till kyrkorna. Den inredningsstil som nu blommade upp i Sverige var frukten av tysk barock och svensk träsnidartradition. Broskornamentik, vridna kolonner och skulpterat "genombrutet" arbete dominerade altaruppsättningar, skåp och stolar, samtidigt som renässansen levde kvar i plattskärningsdekoren. Mycket ofta kan man tydligt se sambandet mellan kyrklig inredning och böndernas möbeldekor.

Det var inte bara i slott och herresäten som den nya tiden påverkade inredningen. Under stormaktstidens allmänna uppgång var det helt naturligt att också bönderna, åtminstone de mera välbärgade, kunde inreda sina hem utöver livets nödtorft. Detta visar inte minst förekomsten av målade bonader.

DETALJ AV STOL Gärds härad, Skåne. Folkkonstens älsklingsmotiv, Adam och Eva, snidade i trä på en stolsrygg av renässanstyp, daterad 1541. Årtalets äkthet har diskuterats. Om det är riktigt är stolen egentligen att betrakta som dansk. NM 18.164

BRODERAD ÅKDYNA från Skåne. Det betydde status att kunna lägga en färggrann, broderad sittdyna i åkdonet. Den kallades agedyna (aga=åka på skånsk dialekt). Adam och Eva här broderade i yllegarn på mörkblå botten omgivna av husdjur som hund och lamm och en rödrandig orm i äppelträdet. Daterad 1812. NM 21.089

Även i de enklare hemmen skedde en genomgripande förändring. Man lämnade det medeltida schemat med väggfast inredning och började skaffa fristående möbler, bord, skåp och stolar. Bouppteckningar för bondehem fanns ännu inte. Men om prästhemmens utseende kan man skapa sig en god bild genom de tidiga inventarieförteckningarna. I en prästgård i Alfta socken i Hälsingland nämnes 1679 bland annat ". . . löst innandöme . . . såsom sängiar, bord, skåp, stolar, folkbänkiar, kistbänkiar, wäggebonader och målningar", vilket visar på ett välmöblerat hem. Också själva inredningen var påkostad med "Snickarwärk inne uthi alle huus och nogre fönsterkarmar". Välbärgade bondehem bör rimligen ha haft liknande standard.

Den svenska stormaktsepoken fick ett brådstörtat slut med de för Sverige olyckliga krigen. Vid fredsfördraget efter Karl XII:s död 1718 gick större delen av Östersjöväldet förlorat. Därtill kom en serie svåra missväxtår, pesten 1711 och stor manspillan i strid. Detta skadade svenskt näringsliv och inverkade också på den konstnärliga verksamheten.

Det så storartat planlagda nya slottsbygget i Stockholm låg nere under flera årtionden, och det säger sig självt att landsbygdens kyrkor och bondehem då inte tillfördes mer än det allra nödvändigaste. Den rådande modedekoren under dessa svåra år förde en tynande tillvaro och senbarockens akantusranka hann inte slå rot. Det var först under den s k frihetstiden, (1718—1772), som svenskt näringsliv såg en ny blomstringstid och därmed skulle rokokon få vind i seglen.

Först efter 1700-talets mitt kan man urskilja vissa bestämda stildrag inom de olika svenska landskapen, och det är nu som bonadsmåleri, möbeltillverkning och konsthantverk går mot en storartad blomstring. Vid denna tid får de hälsingska storgårdarna målade innertak och väggfält med ryttare och blomsterurnor, det är nu som den jämtländska rokokon frambringar eleganta skåp och klockfodral. I de norrländska kustlandskapen blir den gustavianska stilen förhärskande. Det märkligaste landskapet är ändå Dalarna. Här blomstrade en hantverksmässigt bedriven möbeltillverkning med en organiserad försäljning, som gav spridning åt de flitiga dalkarlarnas produkter långt utanför Dalarnas gränser. Man finner dalmålade möbler och väggfält i Norge, långt ner i södra Sverige och till och med i Finland. Under 1800-talets första decennier nådde produktionen sin höjdpunkt och det är huvudsakligen alster från denna tid som man i dag finner ute i öppna handeln.

Bakgrunden till denna storartade satsning var delvis en följd av begränsade arbetstillfällen i ett överbefolkat landskap, och tvånget att skaffa extra inkomster när möjligheterna att leva på jordbruk blev allt snävare. Unga människor tvingades ta säsongarbeten utanför hemmet (s k herrarbete) eller att ägna sig åt andra näringsgrenar. Dalarna är inte berömt enbart för sina målade bonader, utan även för sina skänkskåp, sitt liesmide, sin skinnberedning — som för övrigt växte ut till en omfattande industri (Malung) — urmakeri (Mora), tillverkning av laggade träkärl och den organiserade handel, som blev följden av att alla dessa alster skulle avyttras. Dalarna har längre än andra landskap bevarat sockendräkterna och äldre sedvänjor, som till exempel kyrkbåtsrodd och majstångsresning.

I en kort framställning, som försöker ge en överblick över den Skandinaviska provins-

konsten, är det givet, att bara en bråkdel kan belysas, och då endast punktvis. Av svenskt material är det framför allt två föremålsgrupper som får representera det typiskt svenska: bonader och järnsmide.

Bonadsmåleri

Det svenska bonadsmåleriet är kanske det mest egenartade uttrycket för nordiskt skaplynne. Man finner ingenting liknande i något annat land i Europa och räknar det som en nationell skatt — numera, bör man nog tillägga.

Omvärderingen började komma på 1870-talet och de nationella strömningarna bidrog till att skapa en ny syn på det egna kulturarvet. När man startade insamlingen för de kulturhistoriska museerna (Nordiska museet 1873, Norsk Folkemuseum 1893) fick den folkliga konsten en central plats.

Men det skall också sägas att när man i början visade bonader i museet var det som inredningsdetaljer i allmogeinteriörer, alltså den roll som de ännu hade på sina håll vid insamlingstillfället. Det skulle dröja ända till 1910 innan man på Nordiska museet utställde bonader som självständiga konstverk för deras eget estetiska värde, så som vi gör idag.

Som väl de flesta numera vet är det svenska bonadsmåleriet geografiskt koncentrerat till tre områden: 1. Det nordsvenska området med Hälsingland och Gästrikland, 2. Dalarna, 3. det sydsvenska området med södra Västergötland, Halland och Småland med utlöpare ner i Blekinge.

Ordet *bonad* är ett gammalt germanskt ord som betyder textil beklädnad (vi har det kvar i ordet huvudbonad). Med bonad avses här en målad bildframställning på väv eller papper, avsedd att hängas på väggen.

De äldsta bevarade bonaderna har vi i det norra området, särskilt i Hälsingland (och man vet att det funnits mycket mer i prästgårdarna genom inventarieförteckningarna).

Dessa 1600-talsbonader är vanligen av ganska grov väv av lin eller hampa. De är målade med limfärg i dova färger där det ingår mycket svart (kimrök). Motiven är mestadels religiösa och hämtade från bibelillustrationer eller gravyrmaterial. Figurerna är stelt uppradade, ofta målade med hjälp av schablon och därmed mycket likartade i kroppsställning och gester. Gästabudsmotiv är vanliga: den rike mannens gästabud, nattvarden, bröllopet i Kanaan, Belsassars gästabud, m fl, ofta så likartat framställda att endast texten skiljer dem åt.

Under 1700-talet framträdde en känd och produktiv hälsingekonstnär, Gustaf Reuter (1699—1783), korpral i Delsbo, välbekant med militära förhållanden. Han inredde hälsingeböndernas gårdar med stora frodiga bladrankor och målade draperier. Det mest originella i hans religiösa måleri var att han bytte ut de vise männen mot sin samtids krigaridoler och istället för Melchior, Kaspar och Baltasar rider här Karl XII, Eugen av Savoyen och prinsen av Württemberg. Dessa målningar var av stort format och täckte helt och hållet väggarna i de rika hälsingeböndernas gästabudssalar och ofta också taket. Delsbogården på Skansen har en sådan inredning av Gustaf Reuter.

Dalarna fick sitt stora konstnärliga uppsving först efter 1750 och övertog då Hälsinglands ställning, som den ledande konstnärsprovinsen. Dalarnas bonadsmåleri är inte det största till kvantiteten, men den har en friskhet och färgrikedom som har kommit det

att framstå som något av det svenskaste av allt svenskt och det är inte ovanligt att bonadsmåleri också från andra delar av landet kallas dalmålningar.

Dalmålarna har också för det mesta hämtat sina motiv och de beledsagande texterna från sin bibel och äldre illustrationer, men de översatte miljön till svenska dåtida förhållanden.

Både dräktskick, möbeltyper, landskap och de omgivande dekorativa detaljerna är präglade av sin tid, rokoko, gustaviansk stil och empire. Dalmålarnas motivvärld är älskvärd. De väljer med förkärlek det glada och fantasiväckande: Här kommer Drottningen av Saba i all sin prakt på besök till Konung Salomo, ett ofta upprepat motiv, som kanske rymmer en del manligt önsketänkande. Här rider den förlorade sonen ut i världen. Motivet har ibland förlorat det mesta av sitt religiösa budskap. Jesu intåg i Jerusalem har ofta tyckte av festlig marknadsstämning och Absalons död av ett jaktparti. Till detta kommer det praktfulla, färgglada blomstermåleri av stora kurbitser, som blivit signaturen för all dalakonst.

Det sydsvenska måleriet

Det sydsvenska måleriet är det till omfånget största. I Nordiska museets samlingar finns det ca 20 sydsvenska målningar på en dalmål-

MÅLAD BONAD från Breared socken i Halland. I sydsvenskt måleri har det religiösa innehållet ofta tonats ner, i varje fall när det gällde skildringen av bröllopet i Kanaan som ett bondkalas med musik, dans och dryckjom. Brudfolket är klädda i peruk och 1700-talets modedräkt, trots att målningen är från ca 1810. Konstnären är Johannes Nilsson från Breared (1857—1827). NM 60.883

smakelig. Om Bröllopet i Cana i Galileen.
Bekän dig öppenbarlig. Ty wärlden är såfarlig.
Galeem. Matth. 21 Cap.

ning och det kan möjligen motsvara proportionerna ute i landet.

Det sydliga bonadsmaterialet skiljer sig till format och delvis även till motiv från det nordliga. Detta är till viss del en följd av byggnadsskicket. I norr hade man obegränsad tillgång till virke och byggde stora timmergårdar med sal enkom för festbruk. Dessa rum utsattes för relativt litet slitage och blev inte röksvärtade av daglig eldning. Man hade där bonader och väggfält ständigt uppsatta och de kunde närmast räknas som fast inredning.

I södra Sverige byggde man låga boningshus och saknade länge salar enkom för fest. Till helg och kalas, framför allt till jul fejade man i stället det stora bostadsköket och satte upp långa vävda dukar och bonader. Man kallade det att "draga" stugan. Bonaderna måste anpassas till utrymmet mellan de väggfasta bänkarna och taket och blev då oftast långsmala till formatet.

Eftersom man här hade bonaderna uppe endast till julen (och någon gång till påsk) behöll de mera av sin allvarliga religiösa karaktär. Passionshistorien med Kristi lidande och död är här ett vanligt motiv liksom julevangeliet. Statistiskt sett kommer först de tre vise männen, följda av de visa och fåvitska jungfrurna. Mycket älskad var också framställningen av bröllopet i Kanaan. Oavsett ämneskombinationen är det glada bröllopet alltid framställt med dansande festklädda människor, drickande och musicerande med bruden i krona och utslaget hår och prästen glatt skålande vid ett bord med stora bröllopskringlor, helstekt gris och sötostfat.

Många lokala skolor och ett 100-tal enskilda mästarnamn är kända. I Sunnerbo verkade t ex en och samma familj med 35 målande familjemedlemmar under flera generationer. Sunnerbomålarna hade en stark färgsättning där rött och orange och senare också violett dominerar. Deras bonader är i allmänhet målade på papper och många gånger flera meter långa. Man övergick till papper som material, sedan det blivit ett pappersbruk i trakten.

I södra Sverige använde man i stor utsträckning *kistebrev* som förlagor. Tyskdanska motiv i flera varianter trycktes av i Sverige — något sådant som upphovsmannarätt existerade inte då. Många av framställningarna rör arbetslivet, och särskilt Johannes Nilsson från Breared i Halland är känd för sina långa "hantverkssviter", som har sitt ursprung i utländska gravyrer och kistebrev.

Svenskt järnsmide

Sverige har gott om råmaterial för järnsmide.

I Bergslagen (delar av Dalarna, Värmland och Västmanland) förekom gruvbrytning och järnhantering i stor skala. Detta ämnesjärn användes för kvalitetssmide.

En äldre metod att utvinna järn, och som man begagnat sig av redan i förhistorisk tid, var att smälta myrmalm. Stora slagghögar vittnar om detta. Landet var rikt på sjöar och myrar och ur dessa hämtades råmaterialet.

Myrjärnet var billigare i framställning, och långt in på 1800-talet skulle bönderna använda just myrjärn för mycket av sitt husbehovssmide. Vid nästan varje gård låg förr en smedja där man klarade av smidet för gårdens behov. Men i byarna fanns det alltid någon som hade större fallenhet och som inte bara gjorde spik och hästskor. Funktionen kunde förenas med ett estetiskt utförande: det kunde gälla både lås och beslag, ljusstakar och gravkors, kyrktuppar och väderflöjlar.

SKULPTERAD LJUSSTAKE från Brunnby, Jösse härad i Värmland. I folklig figurframställning betonade man gärna modedräkten. Denne gentleman är iförd bonjour, rundkullig hatt och bär paraply som var ett herremansattribut och skrytplagg på landsbygden. Han håller i sin vänstra hand en ljushållare och är helt enkelt en ljusstake snidad av soldaten Ek vid Jösse härads kompani. 1800-talets mitt. NM 87.767,b.

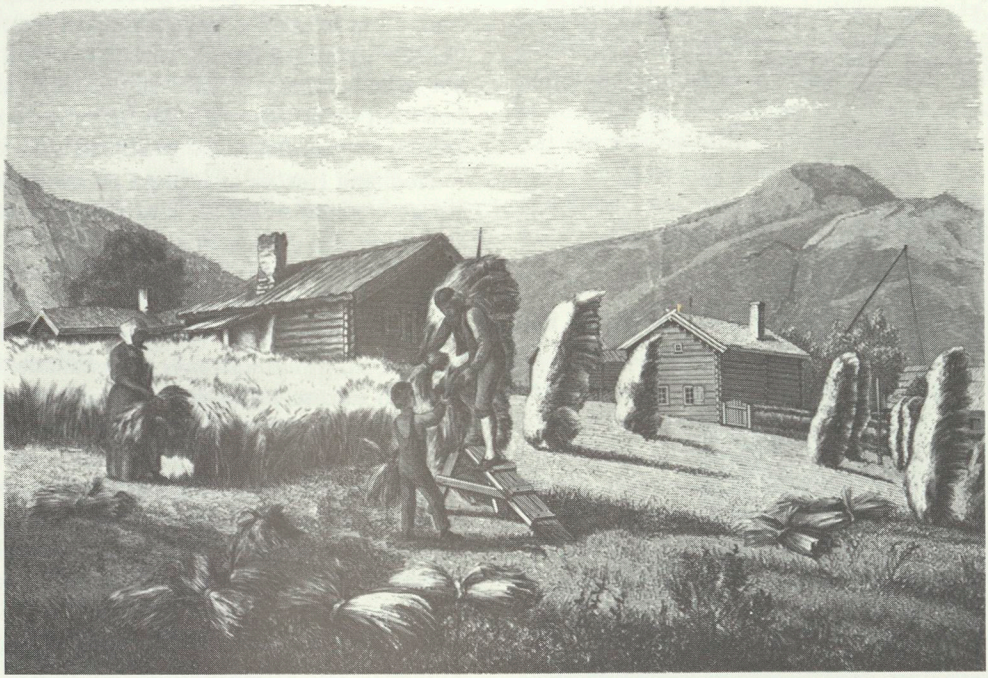
Tuppen placerades inte bara på taket utan också som ornament på just ljusstakar. Likadana stakar gjordes både på svenska och norska sidan med fåglar och fint smidda små löv. Sådana löv hängde inte bara inomhus på ljusstakarna utan också utomhus på gravkorsen av järn.

Smidda gravkors fanns över hela landet, men var vanligast i Mellansverige med en koncentration i Dalsland, Värmland och upp i Jämtland. Seden med gravkors är gammal och har samband med barockens adelsbegravningar, där den dödes begravningsvapen bars i procession på väg till kyrkan och gravkoret. Bondens gravkors bars framför kistan och sattes ner på kyrkogården. Var det av trä förmultnade det snart. Men järnet bestod och efterhand kunde man smida nya små "flaggor" med årtal och initialer för avlidna familjemedlemmar. Mycket bekant är kyrkogården i Ekshärad i Värmland för sina många gravkors, som ännu står på plats med ringar och löv och smidda namnskyltar.

Helt naturligt hade man gott provinssmide just i de trakter där råmaterialet var lätt tillgängligt, men även på annat håll. Som ett exempel kan man nämna östra Skåne, som alls inte är malmförande. Där verkade i Borrby under 1700-talet flera generationer av goda smeder inom släkten Glimberg, som blev särskilt kända för sina vackra ljusstakar och som t o m signerade sina arbeten.

TAKPRYDNAD MED TUPP OCH DRAKE från Hamrånge, Gästrikland. Tuppen betraktades som vaksamhetens symbol och han placerades inte bara på kyrktornet utan också på prästens och bondens tak. Draken ansågs enligt folktron ha god verkan mot onda makter. Daterad 1694. NM 190.858

NORSK FOLKKONST

SKÖRDEMOTIV från Hallingdal, Buskerud, Norge. I de norska dalgångarna låg ägorna i stark sluttning med gårdens många timmerhus i olika nivåer. De äldre husen har taktäckning med lockbräder, de nyare takspån. Vid 1800-talets slut bars ännu de karaktäristiska landskapsdräkterna, även om man vid utomhusarbete som här hade enklare plagg.

Norges folkkonst präglas av främst två stilperioder: medeltid och barock. Norges stormaktsställning under vikingatiden har satt betydande spår i det norska konsthantverket. När den kristna läran nådde Norge och medförde den romanska konstens formförråd uppstod en fascinerande stilblandning. Vid mötet mellan hedendom och kristendom skapades ett stort antal märkliga dokument i trä, *stavkyrkorna*, med branta takfall, drakhuvuden, kolonnader, snidade pelare och portaler med konstfull träskärning. Glädjan-

KUBBSTOL från Aal, Buskerud, Norge. Kubbstolen var vanlig över hela Skandinavien. Den krävde virke av ansenliga dimensioner och gjordes ihålig för att motverka spänningar i träet. Den omgivande ringen, typisk för just norska stolar, är möjligen en rest från en tidigare laggad konstruktion. Dekoren i relief visar allehanda fabeldjur och t o m en sjöjungfru. Odaterad men troligen från 1700-talet. NM 20.899

de många är bevarade. En liknande prakt kan i vissa fall ha präglat stormanshemmens festhallar och förrådsbodar. De medeltida norska gårdarna bör ha erbjudit en imponerande anblick. Av de mäktiga förrådsbodarna, staburarna, på höga sirade stolpar finns flera exemplar bevarade från senmedeltiden och framåt. De visar i hur hög grad det romanska arvet hållit sig levande och hur man demonstrerade gårdens makt och rikedom genom påkostad arkitektur.

Med sina fjordar och höga bergskedjor var Norge ett land svårt att inta och lätt att försvara, inte endast mot främmande inkräktare utan också mot främmande stilintryck. Huvuddelen av Norges bebyggelse ligger i djupa dalgångar, som tidigare har haft besvärliga kommunikationer sinsemellan. En blick på kartan i dag visar oss att det inte ens i modern tid varit genomförbart att dra järnväg mellan Trondheim och Bergen; antingen måste man åka via Oslo eller ta hurtigruten längs kusten. Man måste med andra ord välja de färdvägar som sedan medeltiden stått till buds: havet, eller landsvägen över Östlandet genom Opdal och ner i Gudbrandsdalen. Några av dalförena som Setesdal, Numedal, har först i sen tid fått allmän väg. Det har alltså i Norge funnits särskilda geografiska förutsättningar för ett traditionsbevarande levnadssätt och för att invanda mönster skulle kunna få en betydande livslängd.

Den norska träskärarkonsten har ända sedan förhistorisk tid varit av hög kvalitet. De praktfulla fynden från Osebergsskeppet (nu på Bygdöy), stavkyrkorna (Borgund, Harg) och de medeltida staburarna, varav många bevarade, visar alla på en högt driven teknik, ett krav på kvalitetsarbete och aktning för en god träsnidares prestation.

Roar Hauglid har skapat begreppet "det norske rankesinn". Han avser därmed känslan för det snidade ornamentet, växtmotivet från stavkyrkoportalernas bladslingor, den romanska rankan, det gotiska klöverbladet, renässansens palmett och framför allt barockens akantus.

När akantuslövet nådde Norge omkring 1700 fann det en speciell grogrund. Dels var det en dekorform, som passade den speciella träskärartraditionen hos detta folk "med rankesinn", dels nådde den landet under en politiskt framgångsrik period. Just under 1700-talet förra hälft, då barockens akantus på allvar slog rot i norska hem och kyrkor, hade Danmark—Norge gått segrande ur kriget, samtidigt som det svenska östersjöväldet sönderföll.

Detta är en del av förklaringen till att akantusskärningen inte kom att sätta några spår i det utarmade Sverige, men kunde få ett helt annat mottagande på den andra sidan gränsen. Akantusrankan kom att med nästan ogräsliknande kraft sprida sig i de norska lantkyrkorna, den klättrade på predikstolar och altaruppsättningar, på dopfuntar och korskrank och in i hemmen på möbler, husgeråd och seldon. På väggar och tak målade man den i stora frodiga slingor. I hela Guldbrandsdalen och ända upp i Trøndelagen längs Opdal kan man följa akantusrankan, som långt in på 1800-talet behöll sin spänst och friskhet.

Också möbelmåleriet — "rosemalingen" — har sitt ursprung i barockens akantus, men den förnyades med rokokon och fick en mjukare omformning, som tillsammans med rokokons älskvärda färgskala har gjort den norska "rosemalingen" till en glädjespridande färgkaskad av rosor, rocailler och akantus utan motstycke i den skandinaviska folkkonsten. Den norska rosmålningen finner vi i östra Norge i de rika trakterna längs den gamla allfarvägen upp mot norr i de trakter som var mest mottagliga för nya stilintryck. Där hade man ekonomiska resurser att ta upp både akantusskärningen, rosmålningen och en komplicerad vävteknik, de s k bildvävarna i sin heminredning. I det överväldigande materialet är det mycket som man skulle kunna utvälja såsom typiskt norskt. Låt oss stanna inför två föremålsgrupper, som får betraktas som unika i skandinavisk folkkonst: bildvävnaderna och de speciellt utformade dryckeskärlen.

De norska bildvävarna

Figurframställning har i den skandinaviska folkkonsten fått en högst speciell utformning. I Sverige skulle det bli genom bonadsmåleriet, i Norge använde man en annan teknik; man vävde sina bildsviter i gobelin eller med ett vanligare ord, flamskvävnad. Tekniken var ytterst arbetskrävande och fordrade yrkesvävare. Flamskvävnaden har västeuropeiskt ursprung. De äldsta norska flamskvävnaderna från 1500-talet och 1600-talets början var importgods och hamnade i kuststäderna eller på herrgårdar och har ingenting med provinskonst att göra. Helt annorlunda kom materialet att se ut från 1600-talets mitt och det följande århundradet, då tekniken togs upp i de rika åkerbruksdistrikten i östra Norge, främst i Gudbrandsdalen. Tekniken var densamma, man vävde i hautelisse, d v s i en stående vävstol med förlagan ställd bakom varptrådarna. Men motiven förändrades och omformades. I de provinstillverkade bildvävarna förekommer inga mytologiska motiv, inga fruktbärder med rullverk som i renässansens högre-

ståndskonst. Här möter oss i stället religiösa framställningar i en medveten stilisering, som ger de stora berättande bildsviterna en säregen prägel. Vi ser Heliga tre konungar komma ridande, de gråtande fåvitska jungfrurna och de visa som triumferar på led med sina höga kronor på huvudet, vi ser gästabudsscener med Ahasverus eller Herodes, bröllopet i Kanaan och Konungarnas tillbedjan; med andra ord hela den bildvärld som också finns i det svenska bonadsmåleriet. Överensstämmelsen i motivvärld och komposition är så påfallande, att man ser sig om efter en gemensam inspirationskälla. Liksom Gustav Adolfsbibelns illustrationer tjänade som förlagor för det äldre svenska bonadsmåleriet har den dansk-norska motsvarigheten, Fredrik II:s bibel från 1589, haft betydelse för de norska bildväverskorna. Har det då alls inte funnits något norskt bonadsmåleri? Jo, i mycket begränsad omfattning på 1600-talet där vi känner enstaka bonader i norska kyrkor. Bonader i privathem har varit sällsynta. Man kan förenklat uttrycka det så, att det funnits ett likartat måleri på båda sidor om gränsen, men vid 1600-talets slut blev Kölen en konstnärlig vattendelare.

På de små flamskvävarna, stolsitsar och dynor förekommer andra motiv än på bildvävarna. Här möter oss blomster och urnor, fåglar och frukter, som visserligen omformas och stiliseras men som har omisskännlig prägel av mönsterböcker, eller av att vara kopierade efter vävar ur annan miljö. Kanske har de även mindre av självständigt skapande och originalitet än de märkliga bibliska berättelserna på väv.

De norska bildvävarnas ursprung, spridning och användning har mycket diskuterats, och den som önskar orientera sig om detta bör i litteraturen taga del av Thor B Kiellands, Roar Hauglids och Ernst Fischers olika uppfattningar.

Norska dryckeskärl

De norska dryckeskärlen i trä visar många både ålderdomliga och fascinerande former. Det är laggade och svarvade stop och stånkor, det är kåsor med handtag utformade som drakhuvuden eller hästhuvuden, det är fågelformade kärl, avsedda att simma i det hembryggda ölet och det är framför allt det stora svarvade jättekärlet, *bollen*. Bollen kan vara av enorma dimensioner (upp till en meter i diameter), ett kombinerat förvarings- och prydnadskärl, använt vid högtidliga tillfällen, när stora mängder öl konsumerades. Den har givetvis inte varit avsedd att dricka direkt ur; man har öst upp ölet i mindre kärl. Bollen har funnits över hela Skandinavien. I Danmark är den känd i några få exemplar, knuten till bygemenskapen. Det finns en dansk bygillesbolle daterad 1775 med en tillhörande "svömmere", en mindre fågelformad skål att dricka ur.

De svenska bollarna finns företrädesvis i

HÄNGSKÅP från Rollags prestegeld, Numedalen, Norge. Den skurna dekoren i högrelief har motiv ur passionshistorien och på dörrspegeln Kristi himmelsfärd i häst och vagn, inramad av skickligt skuren akantus. Mästaren är Iver Gunderssen Övstrud (1711—1775), bildsnidare från Numedalen med stor produktion. Han gjorde kannor och askar, redskap och seldon. Skåpet är daterat 1765 men färgsättningen är senare. NM 30.958

Christi Himmelfart

västra Sverige mot norska gränsen. I Norge är de geografiskt jämnt fördelade och förekommer i stor myckenhet.

Skandinaviens äldsta daterade exemplar är den svenske adelsmannen Peder Turesson Bielkes begravningsbolle, bemålad med gotiska rankor och med hans och hans hustrus anvapen i 16 led. Den är sannolikt tillkommen 1520 och har den bittra inskriptionen "Rättvisan är slagen till döds. Sanningen ligger i stor nöd. Sveket är fött, Tron och kärleken hava förlorat hoppet". Det var vid tiden för Stockholms blodbad. (Bielkebollen är utställd i Nordiska museets utställning Mat och dryck.)

Benämningen *bolle* har sin motsvarighet i det engelska *bowl* och franska *bol*, som är skandinaviska låneord. Att dricka ur run-

da, svarvade kärl var ett uråldrigt nordvästeuropeiskt bruk. Både namn och form går tillbaka till heden tid.

Ceremonielet kring öldrickandet har följts av hög och låg. Det var inte bara vid en adelsmans frånfälle, som det tillverkades en skönt bemålad skål för gravölet. Bollen har förekommit i alla miljöer, för olika festtillfällen. Hos prosten i Offerdal (Jämtland) fanns en präktig rödmålad, svarvad träskål, utstyrd med silverplåtar, vilken han fått av sin församling 1690, och ur vilken bönderna bjöds att dricka när de avlämnade tionde. Den kallas Stor Gertrud och står i dag i Offerdals kyrkas sakristia.

Ingenstädes blev bruket med de stora ölbollarna så utbrett som i Norge. Hos de fria norska bönderna, som inte vetat av någon

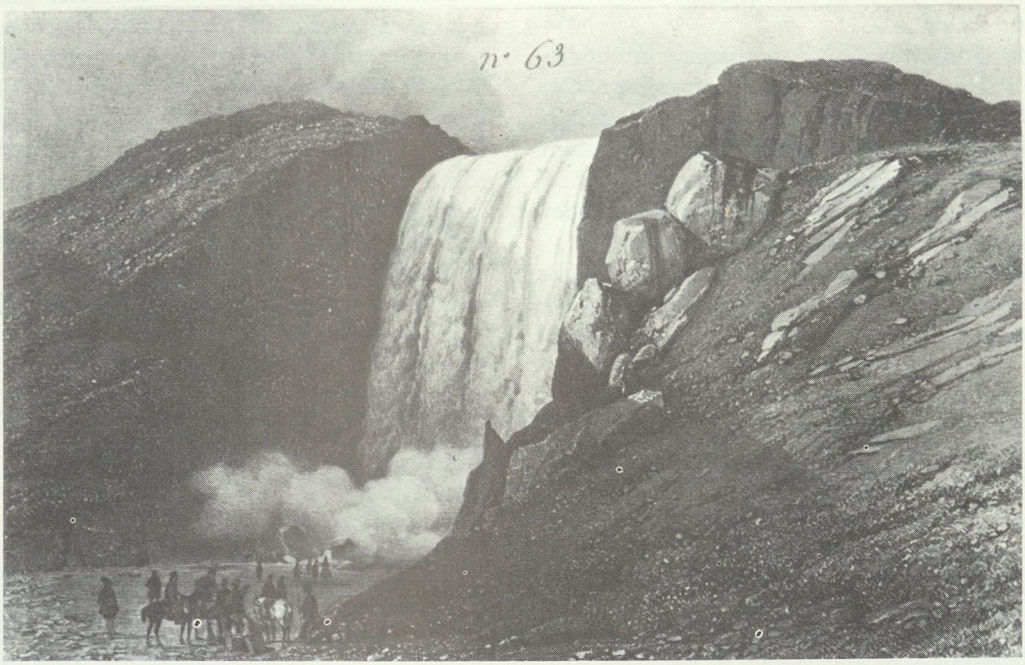
FÅGELFORMADE KÄRL från Telemarken och Numedalen, Norge. Sådana är speciellt vanliga i Norge och i de norsk-svenska landskapen Jämtland och Härjedalen. Telemarkshönsen är realistiskt utförda med fjäderdräkten markerad av djupa täta karvsnitt. Tuppen och hönan t v från Telemarken, den högra från Numedalen. NM 7.386, NM 25.607, NM 27.005

adel eller annan besvärande överhet, fanns särskilda förutsättningar för att det i bondemiljö skulle utvecklas ett visst statusbetonat levnadssätt. De imponerande timmergårdarna med sina många hus och sin snidade och målade inredning, innehavet av silver och annat påkostat bohag, önskan att med pompa celebrera bröllop, dop och begravning, allt bildar en naturlig bakgrund till att också skålseden omhuldades och förklarar mängden av fantasifulla dryckeskärl. En del av dem har sena dateringar, som visar att seden har hållits levande långt in på 1800-talet.

BRÖLLOPSFIGURER från Bratsberg, Telemarken, Norge. Brudföljet har elegant skupterade brudpigor, spelmän och svenner som omger brudgummen — bruden är dessvärre försvunnen. Alla rider hingstar av fjordras med kraftig hals och ståndman. Hästarna kan jämföras med den svenska dalahästen, som är en leksak och som sådan könlös. De flesta snidade hästar på fästmansgåvor har vanligen karaktär av hingstar med den markerade halsen. NM 45.710

ISLÄNDSK FOLKKONST

SKÓGARFOSS PÅ ISLAND efter kolteckning av Jacob August Winquist, 1892. Island har ett dramatiskt landskap och ett besvärligt klimat. Vattenkraft och hetvatten har först i modern tid kunnat utnyttjas. Under 1800-talet var det enbart en turistattraktion.

Islänningarna har genom sin isolering kunnat bevara sin särart och utveckla sin egen kultur tämligen ostörda av utifrån kommande intryck.

Den orörda ön mitt ute i Atlanten koloniserades under vikingatid av sjövana norrmän, de flesta från fastlandet, andra kom via de andra atlantiska öarna och Irland.

Avstånden avskräckte inte; 100 mil fågelvägen till Norge avverkades på en vecka vid normalväder, till Färöarna var det halva sträckan. Den s k landnamstiden, som är mycket väl dokumenterad, pågick 860—960. Under tidig medeltid nådde kolonisationen sin höjdpunkt, både numerärt och ekonomiskt. Samhällsbildningen var stabil, juri-

diska problem löstes på Tingvallen, och år 1000 hade man officiellt antagit kristendomen. Redan tidigare än så, hade enskilda stormän övergått till den nya religionen, påverkade av de då täta förbindelserna med Irland. Biskopdömen upprättades, skrivskolor etablerades.

För de första generationerna gick det bra, men svårigheterna blev snart uppenbara. Det var en förhållandevis stor befolkning, som slagit sig ner därute, med ett livsmönster som krävde en stor areal.

Dessa utflyttade norrmän hade i hemlandet haft en hög boendestandard, vana som de var vid obegränsad tillgång till skog, där de kräset valt det bästa virket för sina stolpbodar och skeppsbyggen. Ön i Atlanten var visserligen den gången delvis skogbevuxen, men det var med vindpinad björkskog, som varken dög till fartyg eller hus, och den blev snabbt nedhuggen. Återväxt blev det ingen, genom överbetningen av de stora boskapsflockarna. Drivveden, som flöt iland längs östkusten, räckte inte långt för en så stor population. Sedan skogen tagit slut återstod torv till bränsle och byggnadsmaterial. Torvtäkt i den skalan skadade landet, och Island blev på kort tid ett kalhygge, öppet för erosion.

Så länge man hade egna fartyg och själv klarade frakterna rådde en handelsbalans, som tillät import av virke, tjära, järn och spannmål. Exporten bestod av klippfisk, valrossbetar, vadmal och — handskrifter!

Sjötransporterna var livsviktiga, och när de egna fartygen blivit för nedslitna för att tåla långfärder återstod det förödmjukande att nödgas ge sig under Norge, som då garanterade sex frakter om året med livsförnödenheter. Året var 1262.

Sedan Norge i sin tur kommit under danskt välde upphörde de regelbundna, statsgaranterade turerna. Det blev i fortsättningen danska privata köpmän med profitintressen, som dikterade villkoren för den prisgivna befolkningen. Till detta kom den drastiska klimatförsämring, som började under 1300-talet, och därefter i flera århundraden framåt var märkbar i hela norra Europa, och som särskilt svårt drabbade Island. Drivande isberg från Grönland blockerade tidvis västra kusten med missväxt och kreatursdöd som följd. 1700-talets upprepade svåra vulkanutbrott ödelade kornåkrar och betesmarker. Just vid den tidpunkt då övriga Skandinavien upplevde konjunkturuppgång och befolkningsökning var katastrofen ett faktum för Island, vars befolkning istället decimerats till hälften, och det diskuterades på fullt allvar att evakuera islänningarna till Jylland för gott. Det var alltså under svåra yttre förhållanden som den isländska befolkningen framhärdade på sin vindomspolade ö. Först 1944 återfick den sin självständighet och har med teknikens hjälp på några få decennier tagit steget in i det moderna samhället med norra Europas högsta boendestandard och tekniskt utnyttjande av tillgången på hetvatten.

Denna summariska återblick på islänningarnas tidiga historia är nödvändig som bakgrund till den folkkonst, som skapades på ön ute i Atlanten. Det var särskilt två faktorer som kom att prägla detta konsthantverk: bristen på virke och förtrogenheten med det skrivna ordet.

Boendemiljön blev med nödvändighet enkel och behöll medeltidens standard. Man bodde ända in på 1900-talet i låga torvbyggda längor, där endast stödkonstruktionen och gavlarna var av trä.

Virkesknappheten präglade inredningen.

Stora möbler hörde till undantagen, de en gång anskaffade förnyades inte, i varje fall inte under intryck av någon modevåg utan enbart efter förslitning. För skåp och kistor gäller att de är utförda i fur eller av blandade träslag, där även ek ingår. Småtingen däremot är ofta tillverkade av björk, det enda träslag som man kunde få på platsen.

De flesta bevarade *sittmöblerna* är av högsäteskaraktär, en utsirad bänk med ryggstöd och karmar eller en imponerande stol.

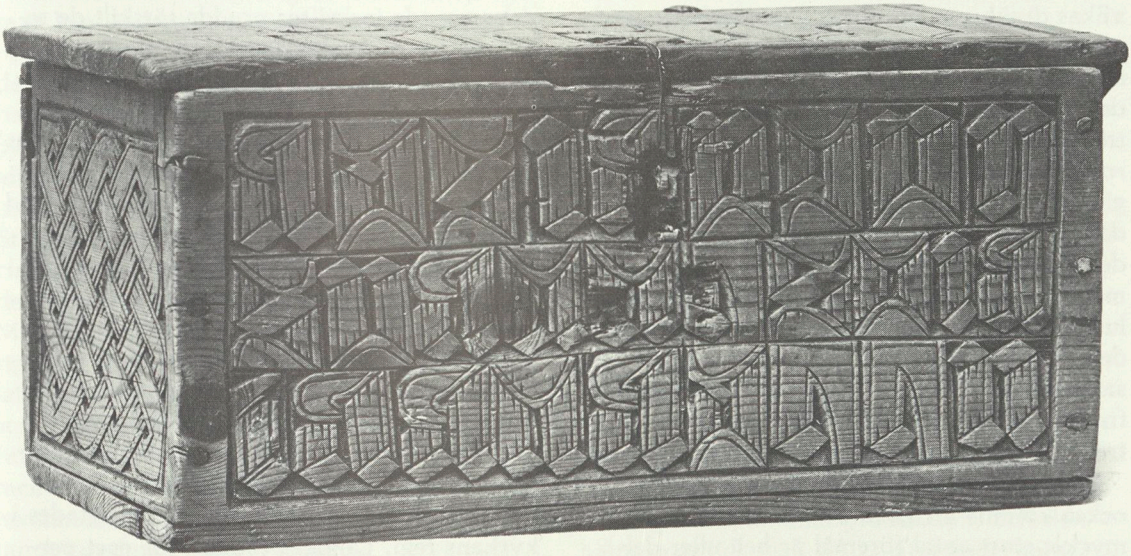
Bostadshusets, badstofans, långsidor var inklädda med rader av *sängar*. Sängplats var ett måste, och till detta avstod man virke. Man åt inte i vardagslag sittande kring ett bord, utan sängarna användes på dagtid som sittplats. Nattetiden hölls sängkläderna på plats med hjälp av sängbräder eller sänghästar. Dessa bräder var rikt utskurna med dekor och deviser.

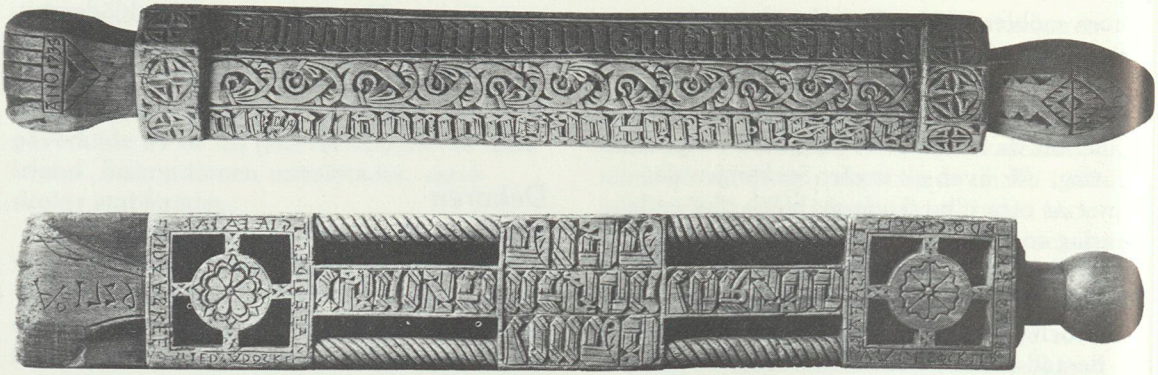
Dekoren

Islands storhetstid, konstnärligt, ekonomiskt och befolkningsmässigt, inträffade under den tidigare medeltiden. Det bevarade materialet från denna period berättar om att både kyrkorna och hemmen har haft inredning av hög klass.

Man vet att hela stavkyrkor av imponerande mått överfördes i monteringsfärdigt skick från hemlandet.

SKRIN från Island. Trä var en isländsk dyrbarhet och varje centimeter dekorerades. Ålderdomliga motiv från storhetsepoken under medeltiden överlevde alla andra stilarter. Ända in på 1800-talet dekorerade man med flätverk och inskriptioner med det gotiska alfabetet. Odaterat, men troligen 1700-tal. NM 64.967

MANGELBRÄDEN från Island. Isländska mangelbräden saknade upphöjt handtag och hade i stället ett tvåhandsgrepp, där det ena var utformat som en knuten hand. Dekoren i övrigt bestod av långa deviser med gotiska bokstäver. Dessa är daterade 1729, resp 1735. NM 35.132, NM 35.133

Drakhuvudet är ett ornament som flitigt användes på både stolsryggar och småting, och som skulle få lång livslängd. Det finns isländska dekorerade föremål från 1700-talet, vilkas drakhuvuden direkt kan jämföras med vikingamaterial t ex det norska Oseberg från 800-tal. Detta är ett gott exempel på hur de isländska träskärarna levde kvar i norsk träskärartradition. Detsamma skulle gälla den *romanska rankan*. Kolonisationen försiggick i skarven mellan hedendom och kristendom. Vid kristendomens införande tillfördes dekoren nya element, särskilt den romanska bladrankan som via handskriftsillustrationerna införlivades med mönsterförrådet. Denna medeltida ranka skulle — tillsammans med *flätverket* — i århundraden framåt komma att dominera all isländsk träskärning.

Denna extremt långa överlevnad skulle också komma att gälla *bokstavsdekoren*. Ett mycket stort antal föremål är helt eller delvis dekorerade med inskriptioner: man har använt själva bokstaven som ett ornament, hämtat ur det svårtolkade gotiska alfabetet, som på Island kallas Höfdaletur. Långa och dekorerande inskrifter prydde särskilt de redan nämnda *sängbräderna* och talade om huld och skydd och tröst för den sovande. Nordiska museet har 50 sådana i sina samlingar. På några av dessa kan man läsa: "Låt Din eviga välsignelse alltid omvärva mig, må Guds änglar sitta omkring min säng"/"vid min säng skall Du vara, med den helga änglaskara och håll Du alla djävlar ifrån mig."-/"Befall mig nu Famnen Din, Du gode Frälsare Jesus min."

Denna förkärlek för bokstavsdekor och träskärarnas förtrogenhet med det skrivna ordet har delvis en psykologisk förklaring. Kristendomen kom till Island under dess storhetstid, och med den nya läran kom även skrivkonsten. Flera skrivarskolor inrättades i kyrkans regi. Landet producerade eget per-

gament av skinn från både kalv och får. Man förfärdigade t o m avskrifter som exportartikel under medeltiden. Läs- och skrivkunnigheten kom att bli allmän. Det föreligger en rapport från en biskop på 1500-talet om detta märkliga fenomen: en läskunnig befolkning, på en ö i Atlanten. Dessa ättlingar till utvandrade norrmän, som skulle anpassa sig till ett hårdare klimat och ett nytt livsmönster, kunde inte längre hävda sig med imponerande timmerarkitektur, fartygsbyggen eller långfärder. Nutiden blev alltmer eländig, men genom skrivkonsten gavs en möjlighet att kvarhålla det glansfulla förflutna. Den muntliga traderingen kunde med bokstavens hjälp förevigas. Skrivarskolornas religiösa illuminerade avskrifter avlöstes av islänningarnas egen sagatradition, och här skapades en tidig litterär skatt utan motsvarighet i Europa. Bokstaven blev både ett medel och ett mål, använd inte enbart på pergament utan på snart sagt varje föremål, även vardagstingen. Island är så vitt man kan se det enda kristna land som hade bokstaven till ornament (de islamitiska länderna hade det också som bekant, men enbart för att man av religiösa skäl undvek bildframställning). Det gotiska dekorativa alfabetet kom så att pryda skrin och skåp, matkoppar och skedaskar i århundraden. Stilepoker som barock och rokoko, klassicism och empire passerade i fjärran, men den romanska rankan och höfdaletur bestod. Målad dekor tog man överhuvudtaget aldrig upp. Just mot 1700-talets slut hade ju Island sin svåraste period. Visst fanns det enstaka konstnärer, som kom utomlands och fick kontakt med den gängse stilkonsten, men den avsatte knappt märkbara spår i hemlandets konst, där det för övrigt inte fanns kundunderlag för sådant.

Folkkonsten brukar i hög grad vara knuten till festbruket och då gärna till dryckessed och dryckeskärl. Också på detta område blev det kärvt för islänningarna. Nordiska museet har i sina samlingar några mindre dryckeshorn från 1700-talet, fint skurna med bladrankor och deviser med höfdaletur. De är ganska små, ca 20 cm, och har snarast använts som resflaskor avsedda att bäras i en rem runt halsen, inte att stå på ett bord. Härtill kommer några mindre skänkkannor. Detta är tämligen representativt för det isländska materialet i sin helhet.

Vardagsting finns det desto mera av. *Matkoppen* var varje hushållsmedlems personliga portionsskål försedd med lock. Var och en satt på sin sängkant och åt ur sin egen matskål, och så har seden på sina håll varit in i detta sekel. När Artur Hazelius presenterade den isländska samlingen i en bildvolym 1890 lämnades i bildtexten följande notis: "Nordiska museet har äfven en med årtalet 1878. Dessa gå dock nu alt mer ur bruk". Dessa matkoppar var aldrig skurna i ett stycke utan alltid laggade. Locket försågs med den vackraste snidade dekor, namn och årtal.

Askar för stickor var ett annat ständigt använt nyttoföremål, eftersom stickningen var ett evighetsarbete. Dessa långsmala askar var vanligen helt översållade med bladmotiv och inskriptioner, i likhet med matkoppen.

Andra material än trä

Man kan konstatera frånvaron av vissa material i den isländska folkkonsten. *Halm* saknas till exempel helt. Det förekom ju endast en blygsam spannmålsproduktion, och den halm man fick gick till kreatursfoder mest.

Halm till korgar eller stolsitsar för att inte tala om taktäckning, såsom i Danmark, var här otänkbart.

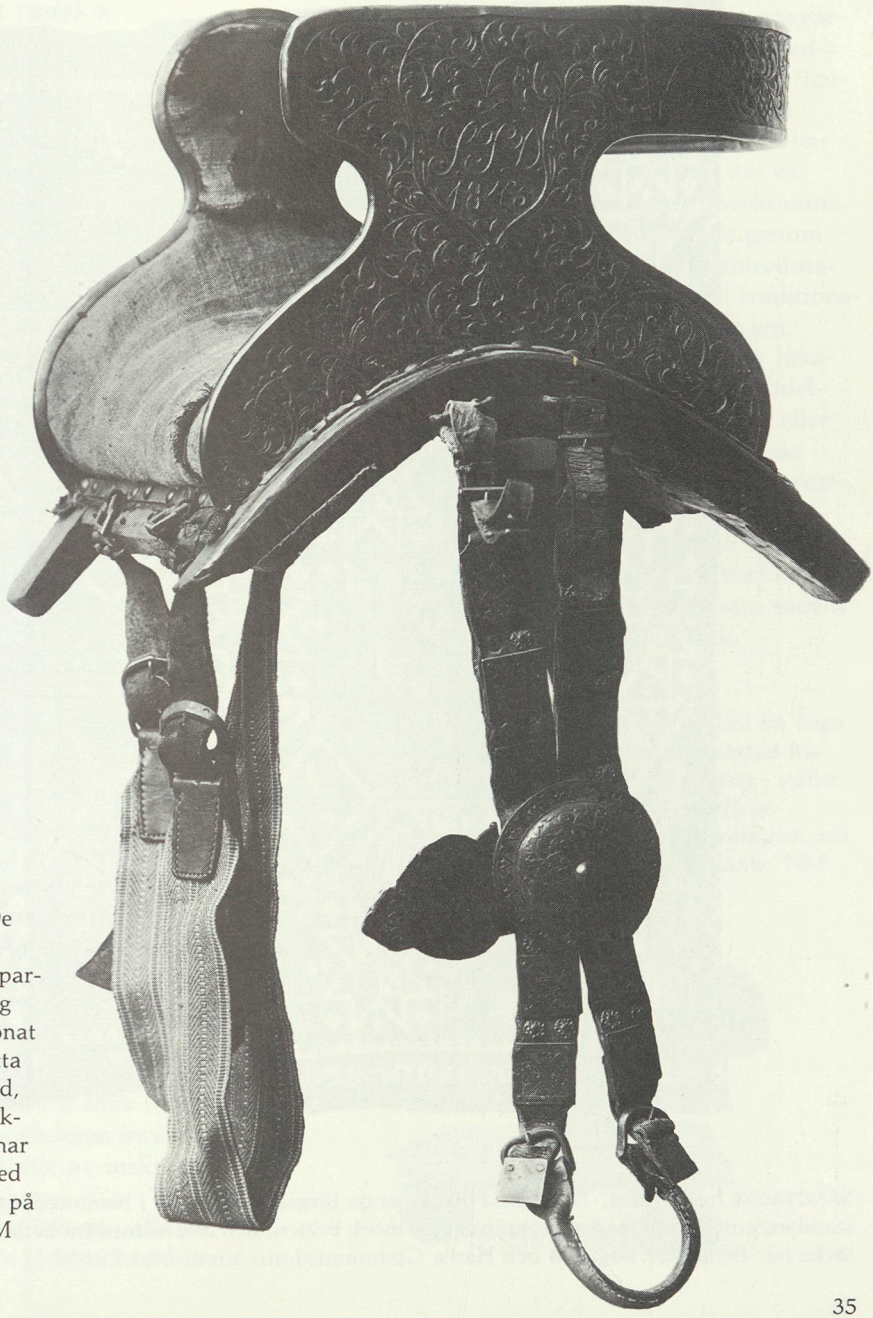
MATKÄRL AV TRÄ från Island. "Matkoppen" var ett portionskärl, alltid laggad och försedd med lock och handtag. Locket var undantagslöst dekorerat och bar ofta ägarens initialer och årtal. Ur den åt man välling, gröt och soppa. Detta exemplar daterat 1654. NM 35.108

Keramik tillverkades inte. Däremot *koppar- och silversmide* av importerad råvara och av mycket hög klass. Man finner de elegantaste arbeten i koppar/brons, både punsade, graverade, hamrade och gjutna.

Kopparsmidet följer i viss mån modedekoren utomlands och är inte som träskärningen hårt bunden till den äldre traditionen. Kopparsmederna har haft förlagor och eftersom de i stor utsträckning daterat sina arbeten, kan man konstatera att inom denna specialgren har man anammat nya stilimpulser och arbetat med både barockens akantus och rokokons mjuka rankor.

Dessa kvalificerade arbeten i koppar eller bronsbleck anbragtes framför allt på sadlar och remtyg. Särskilt damsadlarna var påkostade, försedda med ägarinnans namn och hyllningsdeviser. I ett land som var närmast oframkomligt med vagn och kärra, blev ridmunderingen desto elegantare. Islänningarna var ett ridande folk, och den lilla härdiga isländska hästen bar allt som överhuvudtaget skulle förflyttas. Detta levande transportredskap styrdes vid festliga tillfällen ut i full statuselegans. Till denna hörde pannprydnad och betselstänger med änglar och voluter i brons samt en svansrem med kopparsköld och nedhängande beslag med växtornamentik. Material som naturen tillhandahöll gratis var *ben* och *horn*, restprodukterna från jakt, slakt och fiske. De lämpade sig bäst för mindre föremål som skedar och snushorn. *Valrosstand* och *kaskelottand* gav med den naturligt böjda formen en extra elegant profil. Detta markerades särskilt på snushornen, som ju innehöll lyxvara, och kompletterades inte sällan med silverbeslag. Beträffande *silversmidet* var detta av hög klass och ingick här som i övriga Norden i statusrekvisitan.

DAMSADEL från Island. De förmögna isländskorna hade sadlar med rika kopparbeslag. Smidet var av hög klass och mera modebetonat än träskärningen. Till detta skaffade man mönsterblad, men inte alltid från det aktuella århundradet. Här har kopparsmeden arbetat med barockens akantusrankor på beslag daterade 1843. NM 35.169

SÄNGTÄCKE från Island. Textilierna var de enda färgsatta inslagen i heminredningen. Sängtäckena var av standardstorlek ofta med stjärnmönster på mörk botten, och ibland med invävda ägarnamn. Under detta täcke har Briniolfur Bogason och Herlis Gudmundsdottir sovit. NM 71.850

Textilier och textila redskap

Den rika tillgången på gräsbete i kombination med det svala klimatet gjorde det naturligt att hålla stora fårhjordar, som gav förstklassig ull. Denna räckte till mer än det egna behovet. Man har tidvis exporterat vadmal, känd för sin goda kvalitet. De textila produkterna skapades med ålderdomliga redskap.

Det stora antalet bevarade sländor med sena årtal stämmer väl med kännedomen om att spinnrocken var en sen företeelse, som först på 1700-talet kom till Island. De textila redskapen har, liksom i de övriga nordiska länderna, varit en personlig tillhörighet, dekorerad och utförd med stor omsorg. De isländska mangelbrädena är stora och tunga, ofta avslutade med en hand eller ett djurhuvud och mittpartiet täckt med bokstavsdekor. Sländorna dekorerades vanligen med ett flätverks-mönster.

Nystpinnarna, som ullgarnet lindades kring, var även de vackert skurna av trä — men man använde också enkla djurben, (av får) till sina nystan. Allt visar hur betydelsefullt ullgarnet var, man stickade ju inte bara strumpor, vantar och mössor, utan även hela dräktplagg.

I hemmiljön fick textilierna en oerhört dekorativ verkan, eftersom de utgjorde det enda färginslaget i den eljest helt färglösa inredningen, med omålade möbler och omålade väggar.

Från 1600- och 1700-talen finns en del bevarade broderade väggbonader, 3—4 meter långa, sydda med ullgarn i många färger och med motiv som ryttare och lejon inramade i medaljonger och flankerade av inskriptioner och verser.

Mest dominerade sängtäckena, alla av standardstorlek ca 160×110 cm avsedda för de långa raderna av sängar längs väggarna. De kunde vara mönstervävda eller sydda i s k flätsöm med akantusrankor och figurer och djurframställningar. Schattersöm kunde också förekomma i mönster som bar drag av renässans och barock och var exempel på att det trots allt kunde förekomma någon form av utländskt inflytande genom mönsterblad. Textilierna visar överhuvudtaget upp mera av modestilar än den traditionsbundna och ålderdomliga träskärningen.

De textilier som man visade utanför hemmet och som präglades av status var sadeltäckena. De var vanligen vävda i blått eller svart med stiliserade blommönster. Dessa täcken var avsedda för kvinnornas ridutrustning och hade ägarinnans initialer och tillverkningsårtalet. Vid blåst och regn kunde ryttarinnan helt svepa in sig i sitt vackra täcke, som kompletterade den dyrbara sadeln och remtyget i hamrat kopparbleck.

LEKSAK från Island. En stilig tupp att dra på vagn har förmodligen varit en mycket uppskattad leksak. Man skulle kanske väntat sig en häst i stället. Men hästar var här så mycket vanligare än höns. Tuppen har spår av röd färg på kammen och den har lyst bland all omålad träinredning. NM 56.569

FINSK FOLKKONST

SVEDJEBRUK I SAVOLAX, FINLAND efter gravyr av A Weger, 1872. Endast i ett glesbefolkat och skogrikt land som Finland var svedjebruket en möjlig odlingsmetod. Bilden visar pågående svedjning i Savolax. Det bästa virket tillvaratas, resten bränns och frötallar lämnas. I bakgrunden skymtar en timrad mangårdsbyggnad med hög skorsten och ett härbre.

Samlingen av finska föremål i Nordiska museets är inte särskilt stor. Den innehåller ett representativt urval textilier, både dubbelvävar och ryor, ett fåtal målade möbler, bruksföremål och arbetsredskap.

En stor föremålsgrupp som hör folkkonsten till består av material som näver, rot och trä. Halm förekommer däremot inte.

För den som inte förstår finska är det inte särskilt lätt att genom litteraturen skaffa sig

en uppfattning om finländsk provinskonst. Det finns ganska litet publicerat på annat språk än finska.

Finland ligger inom barrskogszonen och det har givit naturliga förutsättningar för ett gott handlag med timmer och virke. Till byggenskap och arbetsredskap och större möbler använde man fur. Till småting gran, ene och björk.

I sydvästra Finlands jordbruksområden har man haft den tidigaste fasta bosättningen och det är också där man finner de största gårdarna med den mest påkostade inredningen och där man först skaffade sig skorsten och fönster.

Man kan märka en tydlig skiktning mellan öst och väst. Det långa svenska väldet har givetvis lämnat betydande spår. Rent allmänt kan sägas att hela västra Finland, där huvuddelen av den svenskspråkiga minoriteten idag bor, genom sina täta kontakter med Sverige fått stilimpulser därifrån. Svenska kyrkmålare har arbetat på bägge sidor om Bottenviken och använt samma förlagor för altartavlorna och samma färgschema på bänkinredningarna.

Det dominerande byggnadsskicket var stora tvåvåningstimmerbyggnader av nordskandinavisk typ. De möblerades med svenskinspirerade rokokosvängda golvur och gustavianska utdragssängar och skåp med rosmålning.

Moraklockor hade man också eftersom dalkarlarna etablerade handelskontakter över vida områden, även på andra sidan Bottenviken.

Östra Finland däremot tog intryck från det grekisk-ortodoxa Österuropa. Små ikoner av rysk typ ger de gamla bondehemmen ett ur skandinavisk synpunkt främmande intryck. Bastun, pörtet med rökugn, på finska pirtti, är också ett lån österifrån. Man höll länge fast vid rökugnen för uppvärmning. I enstaka fall har rökstugor varit bebodda så sent som på 1950-talet. Som en östlig sed får man också se bruket att hänga prydnadsdukar på väggarna vid de stora helgerna och att ha ett vattenkärl innanför dörren för handtvagning.

Östligt ursprung har också de finska musikinstrumenten som kantelen och stråkharpan.

Bland finska föremål av hög ålder kan nämnas två exempel, dels borden med s k Osma-knut och dels de grenhornande kåsorna.

De medeltida finska gästabudsborden vilade på ett underrede som var mycket kraftigt utsvängt och på mitten sammanhållet av en skulpturdetalj, en stor snidad knut som kallades osma. Flera sådana väldiga bord är bevarade, men enbart inom Finland och de har ingen motsvarighet på annat håll i Skandinavien. Nordiska museet har tyvärr inget sådant i sina samlingar.

De grenhornade kåsorna

Den finska träslöjden kan här belysas av några enstaka föremålsgrupper. Märkligast av allt finskt konsthantverk är kanske de röda, grenhornade dryckeskåsorna, som under Vasa-tiden exporterades till Sverige. De är tillverkade på 1500-talet och i deras skönt genombrutna handtag, likt spetsverk av trä, dröjer sig gotikens formgivning kvar — kanske ett lån från sockenkyrkans altarskåp.

Eftersom merparten av dessa kärl befinner sig i Sverige — ett enda exemplar i ett finskt museum — har man länge tvekat om deras ursprung. Olaus Magnus avbildar dem i

LINFÄSTE (detalj) från Larsmo socken, Österbotten, Finland. Ett linfäste var den traditionella fästmansgåvan och rikt utstofferat. Här står friaren själv i finkostymen. De heraldiska lejonen, som håller en liten vapensköld, är ett vanligt lån ur riksvapnet. Den ryska dubbelörnen med utbredda vingar visar orienteringen mot öster. NM 5.055

GRENHORNAD KÅSA finsktillverkad. Röda kåsor med genombruten dekor av gotisk typ skars av specialiserade "kåsu-makare" i Österbotten. De tillverkades under 1500- och 1600-talen för leverans till Sverige på beställning av några svenska adelsfamiljer, främst ätten Bielke. Trots högreståndsanknytning får dessa finsktillverkde träkärl, skurna ur granrot, betecknas som provinskonst av högsta klass. NM C L III

sin historia om de nordiska folken och anger dem där som finska. Genom Nils Cleves undersökningar vet vi nu att de beställdes för den svenska adelsätten Bielke av finska "kåsumakare" — en av dem är till och med känd till namnet. Dessa sköna dryckeskärl, målade i rött, guld och svart, avsedda för adliga bröllopsfester och tillverkade av träskärare, som yrkesmässigt ägnat sig åt detta kvalitetsarbete, är den mest särpräglade föremålsgruppen inom finskt konsthantverk och i utställningen som helhet. De utgör också ett gott exempel på hur svårt det kan vara att göra ett föremålsurval, om man skall bevara den gamla termen "folklig" på provinsiell träslöjd. De grevliga dryckeskärlen är inte "folkliga", men provinskonst av ädlaste märke. Tidigare har typen haft en vidare spridning, liksom många av de utskurna och målade dryckeskärl, som brukades vid festborden i skilda miljöer i både slott, prästgårdar och bondehem.

Näverarbeten

I jämförelse med övriga Skandinavien har de finländska bönderna ansetts ha haft begränsade ekonomiska möjligheter, snarast fattiga förhållanden. Man har talat om "den fattige och flitige brodern, som levt under knappa förhållanden på sitt skoghemman". Bilden har i viss grad präglats genom Runebergs

NÄVERFÖREMÅL från Savolax och Karelen, Finland. Näver var ett material, som man i Finland använde med mästerskap. Näverflaskor kunde flätas så tätt att de dög att transportera våtvaror i. NM 77.512, NM 77.505

ARBETSBILD från Mangskog i Värmland, dit de finska invandrarna tagit sin kunskap med sig. Nävertäkt krävde god tillgång på björkskog eftersom den skadar trädet. Här tillverkar man korgar och kontar på 1920-talet. Nordiska museets arkiv

diktning och gällt 1800-talets förhållanden.

Det är riktigt såtillvida att det endast är i sydvästra Finland som jordbruket helt försörjt sin befolkning och där spannmålsprodukter exporterats. Det svenska Norrland var helt beroende av "Vasarågen" för sitt utsäde till exempel.

För det nordliga Finland måste skogsbruket och länge också fäbodväsendet komplettera näringen. De material som dominerade bruksföremålen blev av naturliga skäl *trä, rot* och *näver.* Särskilt nävern behandlades med stor skicklighet, och användes i en utsträckning, som man inte kunde tillåta sig i södra Skandinavien, eftersom nävertäkten skadade trädet och alltså krävde tillgång till stora björkskogar.

Av näver flätade man skor för sommarbruk, både lågskor och stövlar. Av näver gjorde man skyddshöljen för liebladen och kontar att bäras på ryggen. Burkar och flaskor av alla slag flätades så tätt att man kunde transportera vatten, öl och dricka i dem. Man gjorde askar och flöten, bindslen till korna, skärp och regnhalskragar till fäbodflickorna, allt av näver.

Kunskapen om näverflätningen spred sig till den svenska sidan och följde finnkolonisationen. Särskilt i Dalarna, Värmland och i östra Jämtland finner man goda näverarbeten av finsk typ. Till arbeten i rot använde man granrötter, som var mycket smidiga och lät forma sig till skickligt flätade korgar och förvaringskärl, ofta försedda med lock.

Textil

Av de finska textilierna är det främst ryorna och de s k finnvävarna som tilldrar sig intresset. "Finnväv" är ett missvisande namn, eftersom det inte är styrkt att tekniken uppstått i Finland eller att den varit påfallande utbredd just där.

Finnväven eller dubbelväven, som är den korrekta benämningen, är vanligen tillverkad av yllegarn i två färger, vävt så att mönstret återkommer på baksidan, men i omvänd färgsättning. Tekniken är gammal och har förekommit över hela Skandinavien. Den är både komplicerad och tidsödande och behärskades vanligen endast av yrkesväverskor. En särskild uppblomstring synes den ha haft under 1500- och 1600-talen då man känner den från slottsräkenskaperna både i Finland och Sverige. I Sverige beställdes för de svenska slotten under 1500-talet stora partier med vävar i denna teknik från Finland. Benämningen var då finnväv men även ryssväv förekom. Från att ha varit en högreståndsföreteelse upptogs tekniken i Norge och Sverige i bondemiljö och det kom att bli på svenskt område, särskilt i Jämtland och Bohuslän, som namnet finnväv levt kvar ända till våra dagar.

En betydelsefull föremålsgrupp utgör ryorna. Dess teknik är helt skild från dubbelvävarnas.

Ryorna är utförda i flossateknik med förhållandevis lång lugg, som står mer eller mindre upprätt från bottenväven. Den är bildad av garn som knutits eller endast lagts om varptrådarna. De finska ryorna visar en stor mönsterrikedom. Ryor har använts ända sedan medeltiden och ingick i både de högre ståndens och böndernas bohag. Till de svenska slotten beställde man ryor från Finland, liksom man gjort med både dubbelvävar och dryckeskåsor. Hos den finska allmogen upptog man ryavävningen endast i västra Finland, och den hör hemma i de gamla svenskområdena. Ryorna utnyttjades främst som sängtäcken.

Till textilierna får man också räkna de stickade *Nådendalsdockorna.* I Finland har man liksom i de övriga skandinaviska länderna haft en rik flora av hemgjorda dockor, dockor i trä, liknande den svenska "Falujungfrun", dockor av näver, trasdockor och enkla "pärt-dockor" i en kombination av trä och tyg. Men Nådendalsdockorna är små konstverk utförda med största omsorg och man bör helst betrakta dem med förstoringsglas. Dessa dockor tillverkades under 1800-talets senare hälft av sadelmakare Lindbloms tre döttrar, Charlotta, Carolina och Josefina. Efter faderns död (1849) försörjde sig flickorna med att sticka dockor. Nådendal var en liten idyllisk stad belägen några få mil från Åbo. Dockorna blev populära bland badgästerna, som köpte både dockor och strumpor och pepparkakor av systrarna Lindblom. De mest populära dockorna kallades "Savolaxjägaren och hans fästmö". "Dock-Lotta" satt sommartiden nere vid Nådendalsbryggan och sålde sina alster. Hon dog 1916. Nådendalsdockorna visar i detalj modedräkten under de årtionden som produktionen pågick.

STICKAD DOCKA från Nådendal i Finland. Dockor är ibland också konsthantverk, i synnerhet om de tillverkades med sådan skicklighet som i Nådendal, där sadelmakare Lindbloms tre döttrar stickade dockor som turistsouvenirer under 1800-talets senare hälft. Nådendalsdockorna visade i detalj modedräkten, så länge som produktionen pågick. NM 223.973

DANSK FOLKKONST

MOTIV FRÅN ÖRESUND efter tavla av Axel Lindman 1883. Danmarks karaktär av örike med långa kustlinjer tvingade fram en utbyggd sjöfart. Seglationen gav i sin tur ökade kontakter med kontinenten. Det uppstod även en speciell flora av folklig konst, knuten till sjölivet.

Danmark är förbundet med kontinenten genom halvön Jylland. Utlänningen frapperas av ett landskap, som enbart tycks bestå av trädgårdar och öppen åker.

I äldre tid, när landet ännu hade ekskogar av dimensioner som tillät avverkning, använde man ekvirke som husbyggnadsmaterial s k bulverk, plankor infällda i stående stolpar.

Redan på 1700-talet blev Danmark emellertid ett trädfattigt land och bondgårdarnas byggnadsmaterial avpassades härefter. Hu-

sen uppfördes i korsvirke som var en virkesbesparande metod: man hade endast trä till husets stomme och fyllde de mellanliggande partierna med halmblandad, trampad lera till släta väggar. Taktäckningen bestod av halm, i vissa fall vass. Varianter i byggnadsskicket rådde givetvis på de olika danska öarna. På Själland kalkade man över både leran och trävirket, så att hela byggnaden lyste vit, på Fyn färgsattes trävirket, ofta i rött. På Jylland byggde man i tegel, som bönderna själva brände och som genom sin skiftande kvalitet gav ett rikt färgspel över de gulröda väggarna. Gårdarna var sammanbyggda med fyra längor till slutna enheter. Detta byggnadsskick rådde också i Skåne, till 1658 danskt område.

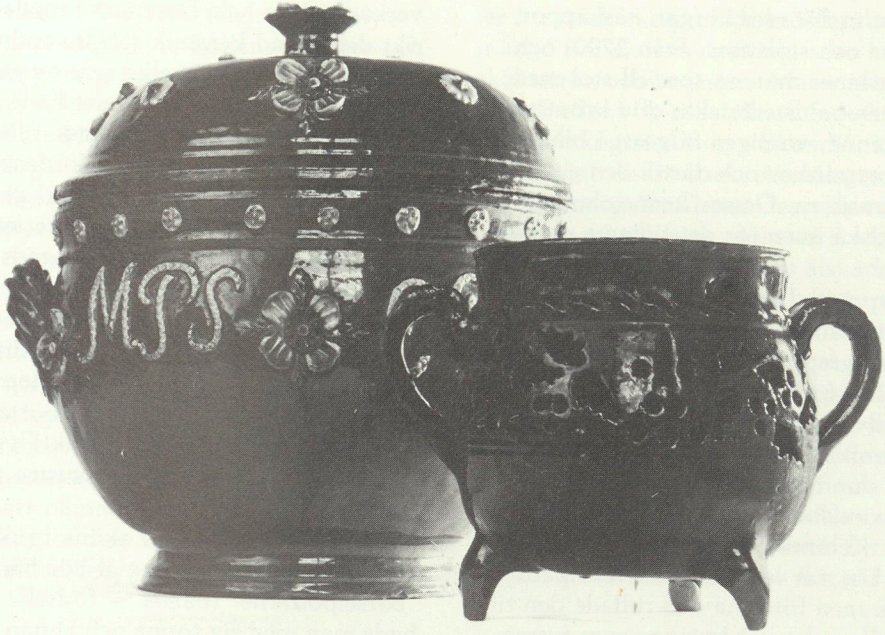
Danmark är rikt på slott och herresäten. Den danska allmogen har, till skillnad från de fria norska och svenska bönderna, i tämligen stor utsträckning varit bundna under hoveriet, d v s de har haft skyldighet att utföra dagsverken eller annan arbetsinsats till slottsherren för sin brukningsrätt av jorden. Dessa skyldigheter tog på sina håll mycket besvärande former. Först vid 1700-talets slut skiftades byarna och hoveriskyldigheterna reglerades gradvis till kontantersättning för arrenden eller inlösen av jorden. De danska bönderna fick då drägligare förhållanden och en personlig frihet, som utjämnade de värsta sociala orättvisorna.

Napoleonkrigen och de därmed förknippade nödåren försenade det ekonomiska uppsving, som borde blivit följden av jordreformen, och det blev först fram emot 1830-talet som den danska landsbygdsbefolkningen fick del av det nya välståndet. Trots de svårigheter, som här berörts, har den danska allmogen i högre grad än grannländernas mottagit nya stilimpulser genom närheten till kontinenten, men även de tättliggande städerna och den rika förekomsten av herresäten har givetvis tjänat som inspirationskälla och motverkat långtgående stilretardering.

I Skandinavien var den ekonomiska klyftan stor mellan de olika stånden, visserligen inte som på kontinenten, men visst fanns den. Även mellan olika kategorier inom samma stånd var skillnaden påtaglig. Särskilt tydligt märktes detta i Danmark, där städerna låg tätt. Gränsen mellan stadskultur och bondemiljö var mången gång obestämd, och samma bohag kunde förekomma på bägge sidor om stadsgränsen. Det fanns en stor grupp förmögna, självägande bönder, som tillsammans med handelsmän, skeppare och gästgivare hade hem med rikt och för sin tid modernt bohag. I södra Jylland hade t ex de välbeställda hemmen gardiner efter holländskt manér redan på 1740-talet, medan bönderna på norra Själland fick gardiner för fönstren först på 1870-talet!

I synnerhet skepparna bidrog till att införa modenyheter genom att medföra t ex möbler, som kunde tjäna som förebilder för hembyns snickare. I Danmark fick bönderna tidigare än i övriga Skandinavien järnugnar och rökfria stugor. Detta bidrog till att man kunde ha målad inredning, och prakten i ett välbärgat bondehem vid 1700-talets mitt, med blomstermålning på träpaneler och möbler, gav intryck av högreståndselegans. Skåp med glasdörrar och kakelklädda väggar var ett stillån från Holland, likaväl som man i ladugården hade högproducerande svartvita kor av frisisk ras. Rent allmänt kan sägas att man i danska bondehem ser mindre av retarderade former än i grannländerna och mera av kvalitetsarbeten i aktuella modestilar. Man finner där skåp med renässansens finaste skurna rullverk, stolar i barock,

DANSKA LERKRUKOR. Dansk keramik var av hög klass och gränsen mellan stadstillverkning och landsbygdsproduktion flytande. Vid kalas medförde man förtäringen i vackra lock-terriner, på danska kallade barselspotte (barsel = barnafödande) eftersom man traditionellt tog med godsaker i sådana till nyblivna mödrar. Krukan med lock är tillverkad vid Slangerups lervarefabrik, Själland. Grytan är från Århus, Jylland. NM 62.125, 65.132

TILLVERKNING AV HALMFÖREMÅL. Halm användes som arbetsmaterial i södra Skandinavien, främst Danmark och de sydliga svenska provinserna, där man hade omfattande spannmålsodling. Halmen utnyttjades till taktäckning, stolsitsar, bikupor, transportboxar och allehanda bruksföremål. Bilden visar halmflätning i det en gång danskägda Halland vid seklets början, då kunskapen var allmän på båda sidor om Öresund.

rosmålning i skiraste rokoko och panelverk med empirens strama pilastrar och girlanger.

Halm och keramik

De geografiska förutsättningarna påverkade både byggnadsskick och arbetsmaterial. Halm och lera ingick i husbygget och halm och lera återkom som material i konsthantverket. Den smidiga råghalmen var inte endast ett gott taktäckningsmaterial, den lämpade sig också väl för andra föremål. I åkerbrukslandet Danmark kom halmen att motsvara näver och rot i det skogrika norra Skandinavien. Av halm gjorde man präktiga förvaringskärl för spannmål, gryn och

malt, av halm flätades korgar, såskäppor, tinor, askar och stolsitsar. Från 1700- och 1800-talen finner man en speciell stol med genombruten balusterbricka, ofta krönt av en utskuren krona, vanligen färgsatt i blått med blomsterrankor och därtill den gula, fint flätade halmsitsen. Dessa "kronstolar" är karaktäristiska även för det tidigare danska Skåne.

Mest särpräglad inom allt danskt konsthantverk är kanske keramiken. "Jydepotter" är ett begrepp för dansk grov brukskeramik. Den har förhistoriska anor. För 6000 år sedan tillverkade man i Jylland svart, oglaserad keramik. Sannolikt har den tillkommit under samma primitiva former som använts av bondebefolkningen långt in på 1800-talet. Keramiktillverkningen var kvinnoarbete. Det var kvinnor som trampade leran mjuk med fötterna och rullade den till smidiga rullar, det var kvinnor som formade skålar och krus på en bräda, som de placerat över knäna. De nyttjade sällan drejskiva. Fastän de jylländska krukmakerskorna väl kände till bruket av drejskivan och även prövat den, föredrog de den gamla metoden, som gav kärlen en ojämn silhuett. Som redskap använde de helst endast träbräda, kniv och stenar att glätta leran med. Bränningen skedde i primitiva, murade ugnar, till hälften ingrävda i marken och täckta med torv. Denna unika keramiktillverkning fick stor betydelse som extra förtjänst för fattiga jylländska bondkvinnor, "jydepottkoner", som bidrog till sin och familjens existens genom att flitigt tillverka grytor och kannor, krus och kakformar, munkpannor och ljusstakar, kärnor och bikupor av den jylländska leran. Dessa jydepotter var grov bruksvara, avsedd för kök och förrådsbodar.

Samtidigt med de enkla jydepotterna tillverkades över hela Danmark färgglad och rikt dekorerad keramik för användning i festliga sammanhang eller rent av enbart som prydnad. Redan på 1500-talet hade man i städerna påbörjat en betydande tillverkning. 1722 tillkom i Köpenhamn Nordens första fajansfabrik. Den blev emellertid av ringa betydelse för det danska krukmakeriet. Bönderna köpte till stor del importgods från Schleswig, och det blev snarare den tyska keramiken, som kom att bli inspirationskällan. Med den gamla hantverkstraditionen som grund och med de nya formerna från stadshantverket som förlagor, började på 1700-talet en storartad keramiktillverkning i de mest skiftande former blomstra på den danska landsbygden.

Ur den rika floran av sköna bruksting och glada prydnadsföremål bör här nämnas "barselpotterne" (barsel = födsel). I dessa hade man med sig soppa och annan stärkande föda till den nyblivna modern och hennes familj.

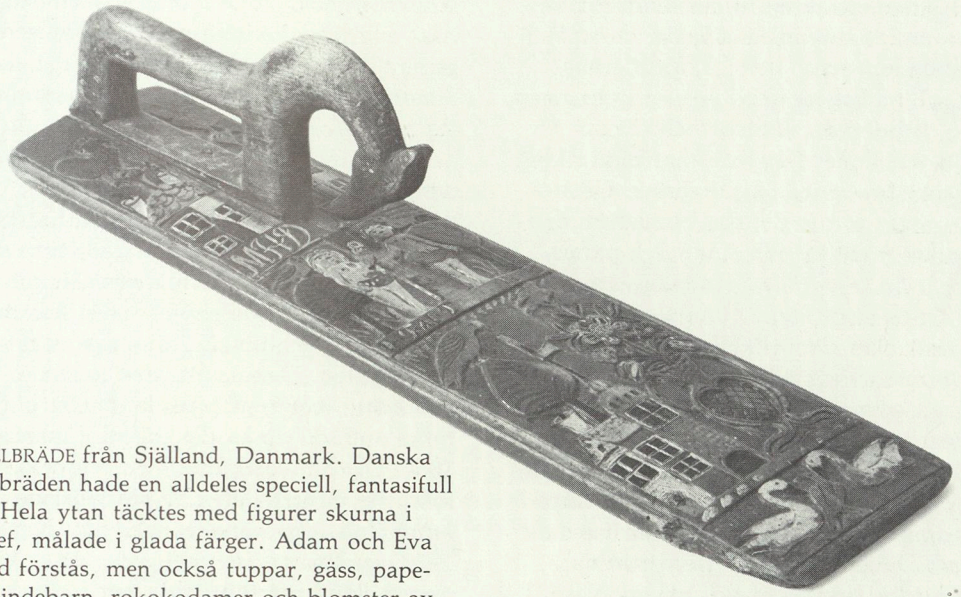
Det är självfallet att dessa kärl, som särskilt brukades vid glädjande tilldragelser, fick en rik och kanske även statusbetonad dekor. De motsvaras som föremålstyp av de nordskandinaviska "förningskorgarna", som utnyttjades för samma ändamål och som var flätade i rot med stor konstfärdighet. Av de danska "barselpotterne" finns hela serier i ungefär samma storlek och utförande med öron och handtag, försedda med målad och bränd dekor. Därtill kommer fat för olika ändamål, t ex fiskfat med lämpliga deviser. Man kan finna förbluffande ting såsom "vänskapsfaten", som visar de bägge kontrahenterna, vars vänskap skall hugfästas, med deras namn och årtal och talande texter bland hjärtan och rosor.

En speciell företeelse är de danska spargri-

sarna i keramik. Vid 1800-talets mitt började krukmakarna på Fyn, Lolland, Falster och Själland att göra grisar. Man drejade dem som skålar, vilka trycktes samman så att kanterna kom att bilda grisens rygg. Till krukmakarzoologin måste också räknas ett annat djur, nämligen lergöken, som är en speciell dansk företeelse inom Skandinavien. I olika storlekar och en mångfald utföranden har den varit barns leksak åtminstone under hela 1800-talet. Vid tegelverken brukade tegelarbetarna under pauserna tillverka leksaker och många lergökar har tillkommit där. En annan föremålsgrupp, som tegelverksarbetarna sysslade med som fritidsarbete, är de trekantiga ljusstakarna med hål i.

Att enbart nämna halm och lera vore att ge en felaktig bild av dansk provinskonst. Man finner här hela inredningar med paneler i trä och skulpterade möbler, och en mängd fint skurna småting, som brickor, skäkteträn och linfästen. Materialet är här oftast ek eller bok till skillnad mot furuträet i det barrskogsrika norra Skandinavien.

Mest intressant som föremålsgrupp är de danska mangelbrädena. Dessa är utförda med glad fantasi och stor mönsterrikedom, som ger en provkarta på de mest älskade motiven: lejon och hästar, kronor och blommor, syndafallet och Kristus på korset, rokokodamer, ankor, gäss och lindebarn. Just i denna anhopning av heterogena motiv på ett och samma föremål, skiljer sig de danska mangelbrädena från de övriga i Skandinavien. De är dessutom arbetade i hög relief och livligt färgsatta. Helt visst har en del av dessa omsorgsfullt utsirade bruksföremål för kvinnor utgjort en fästmansgåva — här såväl som i

MANGELBRÄDE från Själland, Danmark. Danska mangelbräden hade en alldeles speciell, fantasifull dekor. Hela ytan täcktes med figurer skurna i låg relief, målade i glada färger. Adam och Eva var med förstås, men också tuppar, gäss, papegojor, lindebarn, rokokodamer och blomster av alla slag. Daterat 1797. NM 59.784

grannländerna. Att det rör sig om gåvor från mannen till hans kvinna är många gånger styrkt genom traditionsuppgifter och även genom föremålens ofta kärleksfulla inskriptioner. Man får bara inte utgå ifrån att allt av särskilt påkostat utförande var förlovningsgåva. Önskan att ge bort något vackert behöver ju inte nödvändigtvis upphöra i och med äktenskapets ingående.

Som sjöfararnation har Danmark dessutom en hel motivgrupp knuten till sjön, gallionsfigurer, skeppsmotiv m m.

Textil

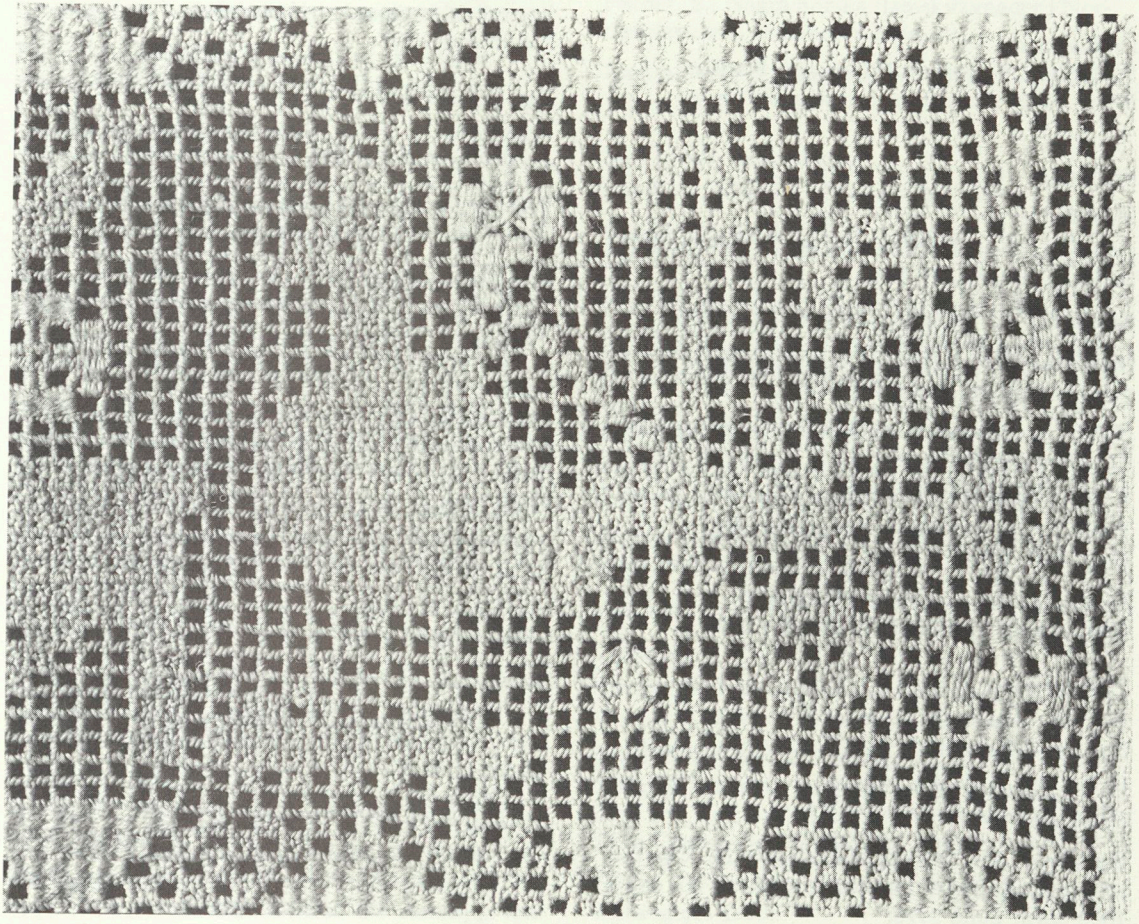
Av de danska textilierna är det främst broderierna som tilldrar sig intresset. De danska provinsdräkterna på 1700- och 1800-talet hade i förhållande till det övriga Skandinaviens dräkter ovanligt rikliga vitsömsbroderier. I Amagertrakten finner man vitsöm på de kvinnliga huvudbonaderna, de små omslutande hättorna, och i Köpenhamnstrakten och på Falster och Lyö — i likhet med Skåne — broderade skjortor och särkar (blusar) i vitt linne. Likaledes har man rikligt med vitsömsbroderier på sänglinne. Generellt kan sägas att de danska bondehemmen haft mycket mera av sänglinne och paradhanddukar än man haft i grannländerna. I sängen ingick stora dynor vanligen fyllda med fjädrar eller dun vilket gav en komfort, som man inte kände till i norra Skandinavien. Det var ett europeiskt renässansarv. Dessa dunbolster hade sin särskilda struktur. Underdynan, vävd i lin, hade blåa ränder på längden, överdynan, vävd i ull på linvarp, hade röda ränder på tvären. Botten var naturfärgad. Dessa bolstervar vävdes inte i hemmet utan beställdes hos yrkesvävare. I Östdanmark finner man en speciell typ av kuddar broderade med ullgarn på vävd botten av ylle. En vanlig dekor är kransar med en fågel som centralmotiv eller blomstervaser, i släkt med barockens blomsterurna och flamskvävningens mönsterflora. Ett märkligt faktum för den textila traditionen är att tillverkningen av textilier på landsbygden blommar rikast och har starkast särprägel i de trakter där herrgårdsinflytandet har varit minst.

De skandinaviska ländernas geografiska samhörighet och delvis gemensamma förflutna har givit en samfälld prägel även åt deras bostadsskick, sedvänjor, språk och konstnärliga uttrycksmedel. Ur det gemensamma traditionsarvet från vikingatid och medeltid började under 1600-talet vissa särdrag göra sig gällande. Dessa särdrag utvecklades alltmer för att vid 1700-talets mitt i de olika länderna och även för de olika landskapen skapa en tydligt märkbar, geografiskt avgränsad provinskonst. Med en viss generalisering kan man säga, att det skogrika Skandinavien har ett klart gemensamhetsdrag i de timrade gårdarna, fäbodkulturen och en särskilt god hantverkstradition när det gäller arbeten i trä, näver och rot. Ålderdomliga drag i mönsterformerna har här också haft goda förutsättningar att få en lång livslängd. Detta gäller alldeles särskilt Island. I södra Skandinavien intog Danmark en särställning genom sin direkta kontakt med kontinenten. Dess sydligaste landskap, Schleswig, var omväxlande danskt och tyskt område innan det tillföll Tyskland år 1864. Det har fortfarande en tvåspråkig befolkning. Större delen av de dansktalande områdena återförenades med Danmark 1920. Sydligaste Sverige, geografiskt karaktäriserat av öppet slättland, den fyrkantsbyggda gården i korsvirke och en påtaglig

prägel av renässansformer, ansluter sig till Danmark.

Den skandinaviska folkkonsten är ett rikt och fascinerande material. En snabböversikt som denna kan givetvis endast ge den allra ytligaste orientering, men om den lockar läsaren till självstudier i ämnet, så har den fyllt en uppgift. Som avslutning följer här en litteraturförteckning, där en del av arbetena är skrivna på annat språk än svenska och med bildmaterial som anknyter till vad som här är utställt.

DETALJ AV PARADHANDDUK från Vidövre socken, Själland, Danmark. Broderi i vitsöm florerade särskilt på Själland. En påfågel i genombrutet arbete får en stark estetisk verkan genom den konstfulla utformningen av fjädrarnas ytterparti, som visar påfågelns hela prakt trots avsaknaden av färg. NM 34.243

VILL NI LÄSA MER OM NORDISK FOLKKONST

Allmänt

Nordisk folkkonst. Utg. av Sigfrid Svensson. Lund 1972.

(Volkskunst)
Schweden, Norwegen, Dänemark, Finnland. Berlin 1980. (Propyläen Kunstgeschichte.)

SVERIGE

Allmänt

Bringéus, N-A., Bildlore. Studiet av folkliga bildbudskap. Stockholm 1981.

Jacobsson, B., Svensk folkkonst. Lund 1983.

Mickelsson, H., & Svensson, I. Friargåvor — och annat grant. Stockholm 1977.

Nylén, A.-M., Hemslöjd. Den svenska hemslöjden fram till 1800-talets slut.
2 uppl. Stockholm 1970.

Plath, I. The decorative arts of Sweden.
New York 1948.

Rehnberg, M., Folkkonst i Sverige.
Bibliografisk hjälpreda. Stockholm 1981.

Om möbler

Ehn, O., Rosor och flammande tulpaner.
Folkligt möbelmåleri i Uppland. Uppsala 1979.

Erixon, S., Folklig möbelkultur i svenska bygder.
Stockholm 1938.

Franzén, A.M., Målade kistor och skåp. Om det folkliga möbelmåleriet i Skåne under 1700- och 1800-talen. Lund 1970.

Ljung, O., Johannes Fundberg — möbelkonstnär på Dal. (Hembygden 1979.)

Nodermann, M., Jöns Ljungberg, den konstnärlige tullvaktmästaren i Härjedalen.
(Fataburen 1980.)

Om bonadsmåleri

Andersson, T. Hans Wikström — allmogemålare.
(Från Gästrikland 1976.)

Bringéus, N.-A., Sydsvenska bonadsmålningar.
Lund 1982. (Böcker om konst. 1.)

Erixon, S., Schwedische Bauern-Malereien, i Jahrbuch für historische Volkskunde, Bd 2, Berlin 1926.
—, Les peintures rustiques de la Suède, i Art populaire, tome 1, Paris 1931.
—, Hälsinglands bygdemåleri under äldre skeden, i Svenska kulturbilder, ny följd, bd 4, Stockholm 1937, jämte ett flertal andra uppsatser i detta verk.

Hernroth, U., Sydsvenska bonadsmålare 1750—1850. 1979.

Svensson, I., Hälsingemålningar. Foto: H. Mickelsson. Stockholm 1968.

Svärdström, S., Dalmålningar, Stockholm 1944.
—, Dalmålningarna och deras förlagor. Akad. avh. Stockholm 1949. (Nordiska museets handlingar nr 33.)
—, Biblia Dalecarlia, Stockholm 1965. Text på svenska, engelska, tyska och franska.
—, Dalmålaren Winter Carl Hansson 1777—1805. Falun 1970. (Härutöver ett flertal biografier och uppsatser om dalakonstnärer.)

Om skånskt dräktsilver

Svensson, S., Folkligt dräktsilver. Ur Kulturens samlingar. Lund & Västerås 1978.

Om dalahästen

Schotte-Frödin, A.-S., Dalhästen och dess tillverkare. (Dalarnas hembygdsbok 1939.)

Om järnsmide

Aarsrud, C., Smidda gravkors. En studie i folklig formbildning. (Akad.avh., Lunds univ.) Lund 1982.
(Skrifter från Folklivsarkivet i Lund. 25.)

Falck, W., Gotländska vindflöjlar. Frekvens, motivval och funktion. (Gotländskt arkiv 53, 1981.)

Jonsson, O. & Hellner, B., Smidda järnkors på Ekshärads kyrkogård. Tecknade av Oscar Jonsson. Inledning av Brynolf Hellner. Stockholm 1932. (Nordiska museets handlingar. 1.)

Månsson, K. & Åberg, G., Lyse i smide. Kring skånska järnljusstakar, ljusprofeter, lysekärringar, plirkor och postillestakar. Utg. av Gislöfs smidesmuseum. Simrishamn 1981.

Smide på Österlen. [Utg. av] Kristianstads museum, Kulturnämnden i Ystad och Österlens museum, Simrishamn. [Simrishamn 1973.]

Vindflöjlar. Modellbok utg. av Gislöfs smidesmuseum. Text: G. Linde och G. Åberg. Teckningar Helge Lundström och Leni Dehn-Lundström. [Simrishamn 1977.]

Åberg, G., De skrevo i järn. Studier i stakar. (Kulturen 1968.)
—, Mästersmeder i Borrby.
(Skånes hembygdsförbund. Årsbok 1968.)

Om dryckeskärl

Erixon, S., Bolle och kåsa, i Svenska kulturbilder, bd 3, Stockholm 1930.

Kjellberg, S.T., Att dricka öl. Lund 1962. Ny uppl. (Kulturen 1964.)

NORGE

Allmänt

Anker, P. Folkekunst i Norge. Oslo 1975.

Native art of Norway, Oslo 1965.

Om vikingatiden

Osebergsfunnet. Oslo 1958.

Om norsk textil

Engelstad, H., Dobbeltvev i Norge. Oslo 1958.

Fischer, E., Några norska flamskvävnader i Nordiska museet. (Fataburen 1964.)

Kielland, Th. B., Norsk billedvev, bd 1—3, Oslo 1953—55.

Om norsk möbelkonst

Gjerdi, T., Møbler i Norge. Oslo 1976.

Vesaas, O., Rosemaling i Telemark, bd 1—3. Oslo 1954—57.

Gjærder, P., Norska drikkekar av tre. 1975.

Hauglid, R., Asker, R., Engelstad, H. og Trætteberg, G., Norsk Folkekunst, 1953.

Om träsnideri och annan träkonst

Gjærder, P., Esker og tiner. Oslo 1981.
(I serien Vi ser på kunsthåndverk i Norge.)

Magerøy, E. M., Norsk treskurd.
Oslo 1972. (Norsk kulturarv 8.)

FINLAND

Allmänt

Erixon, S., Hur Sverige och Finland mötas, i Rig, årg. 21 (1938).

MacDowell, M., & Dewhurst, C.K., Folk arts in Finland: Focus on the National Museum of Finland and Seurasaari Outdoor Museum of Helsinki. (The Clarion, spring/summer 1981.)

Sihvo, P., Tradition und Volkskunst in Finland. Helsingfors 1978.

Om näverarbete

Valonen, N., Geflechte und andere Arbeiten aus Birkenrindenstreifen. Vammala 1952.

Om de grenhornade kåsorna

Cleve, N., Till Bielkekåsornas genealogi. (Fataburen 1965.)

Om ryor

Sirelius, U.T., Finlands ryor. Helsingfors 1924.

Om möbler

Heinonen, J., Suomalaisia kansanhuonekaluja. Old Finnish furniture. Foto: Ragnar Damström. Helsingfors 1969.

Om måleri

Appelgren, K., Alm. J., Hantverksmålare i Vasa på 1700-talet. Helsingfors 1974.

DANMARK

Allmänt

Benzon, G., Kærestegaver. [Kastrup] 1978.

Poulsen, H., Traditionsdominanter i dansk folkekunst. (Arv og Eje 1966.)

Uldall, K., Billeder af dansk folkekunst. Folkeudg. København 1971.
—, Dansk folkekunst. København 1963.

Om byggnadsskick

Steensberg, A., Gamle danske bøndergårde. Old Danish farmhouses. Alte dänische Bauernhöfe. 2 udg. København 1962.

Om möbler

Friis, L., Gemmemøbler. Kister, skabe, skuffemøbler og chatoller på Frilandsmuseet ved Sorgenfri. København 1976.

Steensberg, A., Danske bondemøbler. Med et afsnit om farvekonservering af Ole Alkærsig. 3:e rev. udg. København 1973.

Om keramik o halmarbeten

Ehlers, L., Dansk lertøj. København 1967.

Hansen, H.P., Jydepotter og løb. Gammel husflid. København 1944.

Om danska textilier

Frøsig, H., Senge på Frilandsmuseet, i Nationalmuseets arbejdsmark 1963—1965. København 1965.

Mygdal, E., Dansk Hvidsøm, i Tidskrift for Kunstindustri, Række 2, Aarg. 4 (1898).

ISLAND

Allmänt

Isaksson, O. & Hallgren, S., Is och eld. 1974.
—, Island — förr och nu. 1971.
Thor Magnusson, Isländsk folkkonst. Ingår i Nordisk folkkonst 1971.

Om textilier

Elsa E. Gudjónsson, Bibliography of Icelandic historic textiles and costumes. 1977.
—, The national costume of women in Iceland. 2 uppl. 1976.

Gudni Jónsson, Bólstadir og buendur i Stokkseyrarhreppi. 1952.

Halldóra Bjarnadóttir, Vefnadur a Islenzkum heimilum á 19. öld og fyrri hluta 20. aldar. 1966.

Härtill kommer ett stort antal mindre uppsatser i konstnärsbiografier. Se Mats Rehnberg, Folkkonst i Sverige. Bibliografisk hjälpreda 1981.

Tul. 20.5.1985

ISBN 91 7108 235 2

NORDISKA
MUSEET